

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της
Τέχνης»

Ειδίκευση: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία: ελληνοβενετικός, οθωμανικός,
νεότερος ελληνικός κόσμος»

Το κράτος, οι Μικρασιάτες και το ζήτημα της κατοικίας:
Στεγαστικές πολιτικές και προσφυγικές στρατηγικές επιβίωσης,
1922 – 1932

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Ορφέας Προτοψάλτης

A.M.: 1561201801058

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Δήμητρα Λαμπροπούλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Σπυρίδων Πλουμίδης

Αθήνα

2020 – 2021

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4
1. Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ελληνική ιστοριογραφία.....	10
2. Το ελληνικό κράτος μπροστά στην πρόκληση της στέγασης: Οι θεσμοί της αστικής αποκατάστασης.....	20
Α. Οι επιτάξεις ακινήτων.....	21
Β. Κρατικοί φορείς στέγασης 1922-1925.....	25
Γ. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων.....	29
Δ. Η τετραετία Βενιζέλου 1928-1932: προνοιακή πολιτική και στέγαση προσφύγων.....	32
3. Οι πρόσφυγες και τα σπίτια τους: καθημερινές πρακτικές, στρατηγικές επιβίωσης, φορείς και οργανώσεις.....	39
Α. Άνθρωποι σε κίνηση.....	40
Β. Δίκτυα και οικογένεια.....	42
Γ. Αυτοστέγαση.....	44
Δ. Προσφυγικός τύπος.....	50
Ε. Προσφυγικοί σύλλογοι.....	54
4. Οι πρόσφυγες και οι θεσμοί: συμμετοχή, αντιπαραθέσεις, αναπαραστάσεις.....	59
Α. Η πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων.....	60
Β. Οι πρόσφυγες και η ΕΑΠ.....	66
Γ. Οι πρόσφυγες και το ελληνικό κράτος: ποιητικές αναπαραστάσεις.....	71
Συμπεράσματα.....	77
Βιβλιογραφία.....	80
Πηγές.....	87

Πρόλογος

Η συγγραφή μιας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, κατά κοινή ομολογία, είναι σχετικά δύσκολη διαδικασία. Όση αγάπη κι αν έχει κανείς για το αντικείμενό του, όσο πάθος κι αν έχει για το θέμα που επέλεξε να εξερευνήσει, η συγγραφή του τελικού κειμένου συνοδεύεται σχεδόν πάντα από πίεση και άγχος. Η απογοήτευση, η αμφισβήτηση του εαυτού και η πνευματική αλλά και σωματική κόπωση είναι συχνά φαινόμενα.

Η παρούσα μελέτη δεν αποτελεί εξαίρεση. Έχει όμως μια ιδιαιτερότητα. Όπως και πολλές άλλες, γράφτηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορωνοϊού που έφτασε στην Ελλάδα την άνοιξη του 2020 και κυρίως κατά το δεύτερο κύμα της. Το lockdown και η αβεβαιότητα για το αύριο ενίσχυσαν αναμφίβολα τις ψυχολογικές δυσκολίες που περιγράφηκαν. Παράλληλα, το κλείσιμο των βιβλιοθηκών και των περισσότερων αρχείων δημιούργησε ιδιαίτερα πρακτικά προβλήματα σε όλους τους ερευνητές και εν προκειμένω οδήγησε σε μικρές αναπροσαρμογές των θεματικών της έρευνας.

Σε αυτό το πλαίσιο όμως, η συγγραφή ήταν μάλλον λιγότερο δυσάρεστη απ' ό,τι ίσως φαντάζει. Για την ακρίβεια, το νόμισμα είχε δύο πλευρές. Από τη μία κουραστική υποχρέωση, από την άλλη ευχάριστο διάλειμμα από τα μηνύματα μετακίνησης και τις ειδήσεις για θανάτους και υπό διάλυση νοσοκομεία. Από τη μία διεκπεραίωση, κενή νοήματος μπροστά στις μεγάλες προκλήσεις του παρόντος. Από την άλλη δημιουργική απασχόληση που νοηματοδοτούσε την καθημερινότητα σε μια περίοδο που η ερμηνεία των όσων συμβαίνουν γύρω μας μοιάζουν ακατανόητα. Σε ένα παρόν χαοτικό, η δυνατότητα οργάνωσης της σκέψης στο παρελθόν λειτούργησε ως καταφύγιο. Στον ενεστώτα του παραλογισμού, η ιστορία προσέφερε λογική.

Αν κατάφερα να δω εκείνες τις μέρες θετικά, να λειτουργήσω παραγωγικά και να ανταπεξέλθω στις προκλήσεις των σπουδών μου, αυτό δεν οφείλεται παρά στους γύρω μου ανθρώπους. Στους συναδέλφους μου, με τους οποίους μοιράστηκα κοινές αγωνίες και δυσκολίες. Νιώθω πως τις αντιμετωπίσαμε μαζί κι ας ήμασταν καθείς στο σπίτι του. Στην επόπτριά μου, Δήμητρα Λαμπροπούλου. Η καθοδήγησή της υπήρξε αδιάλειπτη, η αυστηρότητά της όση έπρεπε και η υποστήριξή της ανεκτίμητη. Εκτός από ιστορικός, είναι και πραγματική δασκάλα. Στο Σπύρο. Εδώ και πολλά χρόνια έχει πάντα να προσφέρει μια βοήθεια, μια χρήσιμη σκέψη, μια καλή συμβουλή, μια κουβέντα ενθάρρυνσης. Στην Αρέστεια. Με έχει γλυτώσει πολλάκις από τη μοναξιά και με βοηθάει καθημερινά να γίνομαι καλύτερος. Στη μητέρα μου Μαρία. Την ευχαριστώ για όλα.

Εισαγωγή

Η εργασία που ακολουθεί ασχολείται με ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα της μεσοπολεμικής ιστορίας της Ελλάδας: την αποκατάσταση των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη εστιάζει στο αστικό σκέλος της αποκατάστασης, στην εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις και ιδιαίτερα στο ζήτημα της στέγασης. Εξετάζονται τόσο οι σχετικές πολιτικές του ελληνικού κράτους και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, όσο και οι πρακτικές των ίδιων των προσφύγων. Από τη μία οι επιτάξεις οικοπέδων και ακινήτων, η ανέγερση κατοικιών και οι κρατικές χωροθετικές πολιτικές και από την άλλη οι καθημερινές πρακτικές των προσφύγων, οι στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν, οι συσσωματώσεις που δημιουργούν.

Στόχος της παρούσας μελέτης δεν είναι να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο που πραγματοποιήθηκε η προσφυγική αποκατάσταση στις πόλεις. Δεν αποσκοπεί δηλαδή να αναλύσει το πώς και σε ποιο βαθμό καλύφθηκαν οι επιτακτικές αλλά και μακροπρόθεσμες στεγαστικές ανάγκες των προσφύγων. Πρόκειται άλλωστε για ζητήματα που έχουν μελετηθεί σε μεγάλο βαθμό από ιστορικούς και άλλους ερευνητές.

Στις παρακάτω σελίδες θίγεται το ζήτημα της ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία υπό το πρίσμα της αστικής αποκατάστασης και ιδιαίτερα της στέγασης. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώνται οι διαδικασίες με τις οποίες το κράτος και οι πρόσφυγες αλληλεπιδρούν στο χώρο, διαμορφώνοντάς τον, καθώς οι κρατικές πολιτικές θέτουν τους όρους της εγκατάστασης, ενώ παράλληλα οι προσφυγικές πρακτικές διαπραγματεύονται τα όρια των παραπάνω πολιτικών, διεκδικώντας και δημιουργώντας τα σπίτια τους στη νέα πατρίδα.

Τα κεντρικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης λοιπόν διατυπώνονται σε δύο άξονες:

1.Ο πρώτος αφορά τη συγκρότηση ενός συμπλέγματος κρατικών θεσμών, φιλανθρωπικών οργανώσεων και προσφυγικών φορέων, που αντιμετωπίζει τις προκλήσεις της προσφυγικής αποκατάστασης. Οι πολλαπλές διαστάσεις της αποκατάστασης είναι ιδιαίτερα εμφανείς στον τομέα της κατοικίας, καθώς στη στέγαση των προσφύγων εμπλέκονται πολλοί και διαφορετικοί φορείς. Από τη μία βρίσκονται το ελληνικό κράτος, μέσω του Υπουργείου Προνοίας και του Ταμείου Αποκαταστάσεως, και η Κοινωνία των Εθνών μέσω της Επιτροπής Αποκατάστασης. Από την άλλη βρίσκονται οι πρόσφυγες που στρέφονται σε πρακτικές αυτοστέγασης, δημιουργώντας ολόκληρες παραγκουπόλεις δίπλα στους οργανωμένους συνοικισμούς. Τέλος, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής προώθησης του συνεταιριστικού μοντέλου, διαμορφώνονται οι προσφυγικοί οικοδομικοί

συνεταιρισμοί. Πρόκειται για συσσωματώσεις προσφύγων που χτίζουν οι ίδιοι τα σπίτια τους, στο πλαίσιο όμως μιας ευρύτερης κρατικής πολιτικής που διαμορφώνει το πλαίσιο της λειτουργίας και τους προωθεί ως ένα μέσο συμπλήρωσης της δικής της στεγαστικής πολιτικής.

2.Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με τη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη και τη σχέση κράτους και πολιτών, υπό το πρίσμα της δημόσιας κοινωνικότητας που αναπτύσσουν οι πρόσφυγες. Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, από νωρίς διαμορφώνουν μια νέα ξεχωριστή ταυτότητα, την προσφυγική, αλλά παράλληλα ενσωματώνονται στην Ελλάδα, ως πολίτες ενός νέου κράτους και μάλιστα η άφιξή τους, στο πλαίσιο της Ανταλλαγής πληθυσμών του 1923, συνιστά παράγοντα εθνικής ομογενοποίησης. Πώς λοιπόν διαμορφώνεται αυτή η προσφυγική ταυτότητα σε συνδυασμό με την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, σε μια χώρα με διαφορετικό πολιτικό σύστημα από τη χώρα προέλευσής τους; Και τι είδους σχέση αναπτύσσεται ανάμεσα στους νέους πολίτες και τους εν πολλοίς άγνωστους σε αυτούς πολιτικούς θεσμούς; Στην οθωμανική αυτοκρατορία η εκπροσώπηση βασιζόταν σε κοινοτικές λειτουργίες, βασισμένες στο σύστημα των μιλλέτ. Στη Ελλάδα ωστόσο, η σχέση κράτους και πολιτών περνά μέσα από τη διαμεσολάβηση της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης. Πώς λοιπόν οι πρόσφυγες αντιλαμβάνονται τη συμμετοχή τους σε ένα κοινοβουλευτικό πολιτικό σύστημα; Τι σημαίνει για αυτούς η εκλογή προσφύγων βουλευτών και η δημιουργία προσφυγικών κομμάτων; Ποια είναι τα νέα χαρακτηριστικά της σχέσης κράτους – πολιτών και τι είδους πρακτικές μεταφέρονται και παίρνουν νέα χαρακτηριστικά από την «παλιά» στην «νέα πατρίδα»;¹

Τα παραπάνω ερωτήματα προσεγγίζονται με βάση τα αναλυτικά εργαλεία της «μικτής οικονομίας της πρόνοιας» και της «δημόσιας κοινωνικότητας». Η «μικτή οικονομίας της πρόνοιας» συμβατικά περιγράφεται ως ένα σύστημα που βασίζεται σε τέσσερις τομείς, τον κρατικό, τον ιδιωτικό, τον εθελοντικό και τον ανεπίσημη.² Βλέποντας την προσφυγική αποκατάσταση υπό αυτό το πρίσμα μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε πρακτικές και πολιτικές που εμπίπτουν σε αυτές τις κατηγορίες: Οι στεγαστικές πολιτικές του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και του Υπουργείου Πρόνοιας εντάσσονται -προφανώς- στον κρατικό τομέα. Η πρακτική της αυτοστεγάσης αποτελεί ένα καλό παράδειγμα «ανεπίσημης» πρόνοιας, ενώ οι πρακτικές των σύλλογων και των σωματεία μπορούν να θεωρηθούν παρεμβάσεις της κοινωνίας των πολιτών στο μείζον ζήτημα της στέγασης. Παράλληλα, η ύπαρξη ιδιωτικών συμβάσεων μεταξύ μεμονωμένων ατόμων και εργολάβων στην ανέγερση οικιών, παρ' ότι δεν απασχολεί την παρούσα μελέτη, αποκαλύπτει τη συμμετοχή και του ιδιωτικού τομέα στη

1 Για το κοινοτικό σύστημα στη Μικρά Ασία: Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αιώνας – 1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Πεδίο, Αθήνα, 2013

2 Ενδεικτικά: Marjorie Mayo, *Communities and Caring: The mixed economy of welfare*, St. Martin's Press, London, 1994, Martin Powell (επιμ.), *Understanding the Mixed Economy of Welfare*, Policy Press, Bristol, 2007

στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων. Να σημειωθεί ωστόσο ότι παρ' ότου η εργασία αντλεί από το εν λόγω σχήμα, δεν επεκτείνεται σε μια συνολικότερη διαδικασία συγκρότησης «μικτής οικονομίας της πρόνοιας» στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Με επίκεντρο την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, το ελληνικό κράτος δημιουργεί ένα σύνθετο σύστημα προνοιακών θεσμών. Στην παρούσα εργασία ωστόσο, βασικό αντικείμενο δεν είναι η έννοια και η διαμόρφωση του κράτους πρόνοιας, αλλά ένα σύνολο πολιτικών και πρακτικών που συγκροτούνται τόσο σε κρατικό όσο και σε μη κρατικό επίπεδο για να αντιμετωπίσουν να επείγοντα ζητήματα της στέγης. Υπό αυτήν την έννοια, η εργασία επιλέγει τον όρο προνοιακές πολιτικές, ακριβώς για να συμπεριλάβει όχι μόνο τους κρατικούς θεσμούς, αλλά και τις «από τα κάτω» προνοιακές πρακτικές.

Η «δημόσια κοινωνικότητα» αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία τα υποκείμενα συσσωματώνονται και αναπτύσσουν συλλογική δράση, διαμορφώνοντας την ταυτότητά τους και τις συλλογικότητές τους με πολιτισμικούς όρους. Επιπλέον, όπως παρατηρεί η Έφη Αβδελά, «προσφέρεται για μια διευρυμένη εννοιολόγηση του πολιτικού... που συγκροτείται ιστορικά και πολιτισμικά μέσα από καθημερινές πρακτικές», ενώ παράλληλα πρόκειται για μια προσέγγιση που αντιμετωπίζει το κράτος ως πεδίο σχέσεων, «διαπλέκοντας το ιδιωτικό και το δημόσιο».³ Ο Χάρης Εξερτζόγλου έχει αναλύσει τη δημόσια κοινωνικότητα που αναπτύσσουν οι πρόσφυγες στο επίπεδο των συλλόγων και του Τύπου και την έχει συνδέσει με τη διαδικασία συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας και μνήμης.⁴ Η παρούσα μελέτη εστιάζει ακριβώς σε αυτά τα δύο επίπεδα κοινωνικότητας, ωστόσο ασχολείται με ερωτήματα σχετικά κυρίως με την ιδιότητα του πολίτη και τη διαπλοκή δημόσιου και ιδιωτικού.

Το χρονικό πλαίσιο της εργασίας ξεκινά από το 1922 και τη Μικρασιατική Καταστροφή και φτάνει μέχρι το 1932 και το τέλος της δεύτερης μεγάλης περιόδου διακυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου. Επιλέγεται δηλαδή η μελέτη της δεκαετίας κατά την οποία έλαβε χώρα το μεγαλύτερο κομμάτι των πολιτικών αποκατάστασης και συγκροτήθηκαν οι βασικότεροι σχετικοί θεσμοί, όπως το Ταμείο Περιθάλψεως και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων.

Σε μια χαλαρή εσωτερική περιοδολόγηση, η δεκαετία 1922 – 1932 χωρίζεται σε τρεις υποπεριόδους. Η πρώτη αφορά τη τριετία 1922 – 1925, κατά την οποία η αστική αποκατάσταση και η στέγαση των προσφύγων αφορούν κυρίως το ελληνικό κράτος και τις προνοιακές πολιτικές που

3 Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», στο Αβδελά, Έφη, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σελ. 11-38

4 Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στο μεσοπόλεμο», στο Αβδελά, Εξερτζόγλου, Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, ο.π., σελ. 217-236

καλείται να εφαρμόσει σε ένα ρευστό σκηνικό εκτάκτων αναγκών. Το 1925, η έναρξη του έργου της ΕΑΠ στον τομέα της αστικής αποκατάστασης σηματοδοτεί μια νέα περίοδο, κατά την οποία οι στεγαστικές πολιτικές συστηματοποιούνται και διαμορφώνεται το πλαίσιο που θα κυριαρχήσει για τις επόμενες δεκαετίες.⁵ Τέλος, με την αλλαγή της δεκαετίας, η διάλυση της ΕΑΠ και η οικονομική κρίση, καθώς και η ολοένα εντεινόμενη απογοήτευση των προσφύγων από τη βενιζελική παράταξη, δημιουργούν ένα μεταβατικό σκηνικό, ενώ παράλληλα, οι στεγαστικές πολιτικές που φαίνονταν ανολοκλήρωτες, ελλιπείς και προσωρινές, μονιμοποιούνται. Με την ήττα του Ελευθέριου Βενιζέλου στις εκλογές και την απόσυρσή του από την πολιτική κλείνει μια εποχή.⁶ Τα ζητήματα της προσφυγικής αποκατάστασης και ιδιαίτερα η στέγαση παραμένουν βέβαια ανοιχτά μέχρι το τέλος του μεσοπολέμου, αλλά και αργότερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Τίθενται ωστόσο σε νέα πλαίσια και συνδέονται με διαφορετικά πολιτικά διακυβεύματα και κοινωνικούς μετασχηματισμούς.⁷

Η εργασία βασίζεται ως επί το πλείστον στη μελέτη του προσφυγικού Τύπου και συγκεκριμένα των εφημερίδων *Παμπροσφυγική*, *Προσφυγική Φωνή* και *Προσφυγικός Κόσμος*, στις οποίες γίνεται εκτενής αναφορά στο δεύτερο κεφάλαιο. Επιπλέον, χρησιμοποιούνται επιστολές από το Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου του Μουσείου Μπενάκη, οι οποίες παρατίθενται στο Ψηφιακό Αρχείο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος». Πρόκειται για επιστολές προσφύγων που απευθύνονται στον Βενιζέλο και μεταφέρουν τα προβλήματα, τις ανάγκες και τα αιτήματά τους και αναδεικνύουν πτυχές της σχέσης των προσφύγων με το βενιζελισμό, καθώς και ευρύτερα με το κράτος. Τέλος, χρησιμοποιούνται μαρτυρίες προσφύγων, δημοσιευμένες στο πολύτομο έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, καθώς και προσφυγικά ποιήματα του μεσοπολέμου, δημοσιευμένα αρχικά στην εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή*. Ως προς τις μαρτυρίες, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η συγκρότηση και η αναπαραγωγή της προσφυγικής μνήμης δεν αποτελεί αντικείμενο της εργασίας. Χρησιμοποιούνται στο βαθμό που παρέχουν πληροφορίες για την εγκατάσταση των προσφύγων και την καθημερινότητά τους, και μόνο εφ' όσον οι πληροφορίες αυτές δεν αντιβαίνουν στη γενικότερη εικόνα που μας δίνει η μέχρι τώρα ιστοριογραφική μελέτη του ζητήματος.

Η εργασία ξεκινάει με ένα κεφάλαιο για τη θέση των προσφύγων στην ελληνική ιστοριογραφία. Η

5 Για μια επισκόπηση της αποκατάστασης, στην οποία βασίζεται αυτή η περιοδολόγηση, βλ. Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821 – 1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2020, κεφάλαια ΣΤ' και Ζ'

6 Mark Mazower, «The refugees, the economic crisis and the collapse of venizelist hegemony», στο *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1992, σελ. 119-134
7 Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, ο.π.*, σελ. 101-118

ιστοριογραφία της Μικρασιατικής Καταστροφής, της περίθαλψης, της αποκατάστασης και της ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία είναι ιδιαίτερα πλούσια. Επιπλέον, αποτελεί μια από τις κατ'εξοχήν μεγάλες θεματικές όσον αφορά τη μελέτη του ελληνικού μεσοπολέμου, στα πεδία της οικονομικής και της πολιτικής ιστορίας.⁸ Μια εκτεταμένη και ολοκληρωμένη ανάλυση της ιστοριογραφίας γύρω από το προσφυγικό ζήτημα στο μεσοπόλεμο θα αποτελούσε αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Ως εκ τούτου, το πρώτο κεφάλαιο, εισαγωγικού χαρακτήρα στην εργασία, αρκείται στο να θίξει επιγραμματικά τα μεγάλα ερωτήματα που έχουν απασχολήσει την ιστοριογραφία, να περιγράψει ορισμένες από τις ερμηνευτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις και τα συμπεράσματα που έχουν διατυπωθεί, καθώς και να τοποθετήσει την παρούσα εργασία εντός αυτού του τεράστιου ψηφιδωτού μελετών.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στους θεσμούς της αστικής αποκατάστασης, με ιδιαίτερη έμφαση στις στεγαστικές πολιτικές. Πιο συγκεκριμένα, τίθενται υπό εξέταση τα πρώτα μέτρα των επιτάξεων, οι στεγαστικές πολιτικές του Υπουργείου Προνοίας, το έργο του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στην πολιτική των οικοδομικών συνεταιρισμών, στην οποία δόθηκε έμφαση από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και ιδιαίτερα μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, κατά τη δεκαετία του 1930.

Στόχος του κεφαλαίου είναι αφ' ενός να παρουσιάσει τους θεσμούς στους οποίους βασίζονταν οι πρόσφυγες για την αποκατάστασή τους, ώστε να φανεί σαφέστερα στην επόμενη ενότητα ο τρόπος με τον οποίο οι πρόσφυγες σχετίζονται με αυτούς. Παράλληλα επιχειρώ να αναδείξω τη ρευστότητα αυτών των μηχανισμών, οι οποίοι συγκροτούνται σε καθεστώς έκτακτης ανάγκης και μετασχηματίζονται καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Οι προνοιακές πολιτικές στην Ελλάδα του μεσοπολέμου αναλύονται δηλαδή όχι ως ένα άκαμπτο σύστημα, αλλά ως ένα σύνολο μηχανισμών με εσωτερικές διαφοροποιήσεις, το οποίο βρίσκεται υπό διαμόρφωση.

Στο τρίτο κεφάλαιο, η ματιά μας στρέφεται στους ίδιους τους πρόσφυγες. Αντικείμενο εξέτασης εδώ αποτελούν καθημερινές πρακτικές όπως η μετακίνηση εντός της Ελλάδας, η αυτοστέγαση και η αλληλοβοήθεια, προσφυγικές συσσωματώσεις, όπως οι οικιστικοί σύλλογοι και τα σωματεία. Τμήμα του κεφαλαίου αφιερώνεται στον προσφυγικό Τύπο, ο οποίος αναλύεται ως ένα βήμα για την έκφραση των προσφύγων και την προώθηση των αιτημάτων τους, πεδίο στο οποίο αναπτύσσεται διάλογος εντός του προσφυγικού κόσμου καθώς και ως μέσο και μορφή παρέμβασης στο δημόσιο διάλογο.

Τα ερωτήματα που απασχολούν αφορούν κυρίως τους τρόπους με τους οποίους οι πρόσφυγες από

⁸ Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, "Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο", στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα, 1992, σελ. 283-291

τη μία διατυπώνουν παράπονα και αιτήματα προς την πολιτεία και από την άλλη προσπαθούν να λύσουν οι ίδια τα στεγαστικά προβλήματα που δεν αντιμετωπίζονται επαρκώς από τους επίσημους φορείς. Από τις πρακτικές αυτές αναδεικνύονται όψεις της διαδικασίας διαμόρφωσης της προσφυγικής ταυτότητας, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους οι πρόσφυγες παρεμβαίνουν στο δημόσιο πεδίο και συγκροτούνται ως πολίτες σε ένα νέο κράτος, με διαφορετικό πολιτικό σύστημα και θεσμούς.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, επιχειρείται μια ανάλυση της σχέσης των δύο παραπάνω επιπέδων, του θεσμικού και του «από τα κάτω». Η ανάλυση αυτή γίνεται σε τρία επίπεδα. Αρχικά εξετάζεται το ζήτημα της συμμετοχής και της εκπροσώπησης των προσφύγων στην πολιτική σκηνή της χώρας. Το ενδιαφέρον εδώ αφορά όχι τόσο τη σχέση των προσφύγων με τη βενιζελική παράταξη, όσο τις κινήσεις που αναπτύσσουν οι ίδιοι οι πρόσφυγες, ή μάλλον οι επιφανέστεροι εξ αυτών, και οι οργανώσεις τους, καθώς και τις προσπάθειες για αυτόνομη προσφυγική πολιτική.

Αναλύεται επίσης η σχέση των προσφύγων με την ΕΑΠ, με το βασικό ερώτημα να αφορά τον τρόπο που οι ίδιοι οι πρόσφυγες έβλεπαν και αντιμετώπιζαν την πολιτική της Επιτροπής. Μέσα από τη μελέτη του προσφυγικού Τύπου, παρουσιάζονται οι εντάσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των δύο πλευρών σε καίρια σημεία της στεγαστικής πολιτικής, κυρίως όσον αφορά την ποιότητα των σπιτιών που παραχωρούσε η ΕΑΠ και τις τιμές αγοράς και ενοικίασής τους από τους πρόσφυγες. Αναδεικνύονται έτσι αντιλήψεις των προσφύγων για τον εαυτό τους, τα δικαιώματά τους και τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία.

Τέλος, μέσα από την ανάλυση προσφυγικών ποιημάτων αναζητούνται πτυχές της καθημερινής ζωής των προσφύγων στο επίπεδο της συνδιαλλαγής τους με το κράτος. Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται ο τρόπος που οι πρόσφυγες βλέπουν το κράτος μέσα από τις δημόσιες υπηρεσίες. Παρουσιάζονται αντιλήψεις για τους δημόσιους υπαλλήλους και τους αξιωματούχους, ως προσωποποίηση του κράτους στην καθημερινότητα, ζητήματα της σχέσης προσφύγων – γηγενών, καθώς και λόγοι περί αναληθσίας και διαφθοράς. Οι λόγοι αυτοί, αν και εμφανίζονται συχνά στα ποιήματα, δεν είναι τόσο κυρίαρχοι όσο η δραματική απεικόνιση της καταστροφής και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Δίνεται ωστόσο περισσότερο έμφαση σε αυτούς στο πλαίσιο της ευρύτερης προβληματικής για τη σχέση κράτους και προσφύγων. Αναδεικνύονται έτσι αθέατες πτυχές της συγκρότησης των προσφύγων ως πολιτών, καθώς και τα θολά όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, κράτους και κοινωνίας πολιτών, ατομικού και συλλογικού πεδίου.

1. Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ελληνική ιστοριογραφία

Η Μικρασιατική Καταστροφή θεωρείται ένα από τα πιο κομβικά γεγονότα της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας. Πράγματι, η λήξη της μικρασιατικής εκστρατείας με την ήττα του ελληνικού στρατού σηματοδότησε το τέλος μιας δεκαετίας γεμάτης πολεμικές συρράξεις και συνεχόμενης γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους, την οποία ο Αντώνης Λιάκος έχει χαρακτηρίσει «κοσμογονία».⁹ Αποτέλεσε το Βατερλώ της Μεγάλης Ιδέας και πυροδότησε μεγάλες πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας. Με τη συνεπακόλουθη Συνθήκη της Λωζάνης καθορίστηκαν τα σύνορα που ισχύουν μέχρι και σήμερα, με μόνη αλλαγή την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων το 1947.

Τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Μικρά Ασία το καλοκαίρι του 1922 ωστόσο, νοηματοδοτήθηκαν ως Καταστροφή κυρίως λόγω του διωγμού του μικρασιατικού ελληνισμού και του τεράστιου αριθμού προσφύγων που εξαναγκάστηκαν σε φυγή, καθώς και της ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1923, η οποία έβαλε οριστικό τέλος στην πολύχρονη παρουσία χριστιανικών πληθυσμών στη Μικρά Ασία. Ενώ όμως το 1922 ταυτίζεται στην εθνική αφήγηση με την Καταστροφή και ως εκ τούτου αντιμετωπίζεται ως έτος εθνικής τραγωδίας, πρόκειται ταυτόχρονα και για το έτος έναρξης μιας διαδικασίας η οποία τόσο στη δημόσια όσο και στην ακαδημαϊκή ιστορία αποτιμάται ως έχουσα θετικά αποτελέσματα: τη διαδικασία της ένταξης των μικρασιατών στην ελληνική κοινωνία.¹⁰

Στη σχετική βιβλιογραφία, οι πρόσφυγες αποτελούν έναν από τους κεντρικούς άξονες μελέτης, ανάλυσης και κατανόησης του ελληνικού μεσοπολέμου. Η άφιξη ενός τεράστιου αριθμού προσφύγων, τους οποίους το ελληνικό κράτος όφειλε να περιθάλψει και να αποκαταστήσει, υπήρξε καθοριστικό γεγονός για το σύνολο των κοινωνικών διεργασιών και μετασχηματισμών της περιόδου.

Η άφιξη των προσφύγων έχει θεωρηθεί καταλυτική πρώτον ως προς τη δημογραφική της διάσταση. Η αύξηση του πληθυσμού αντιμετωπίζεται συνήθως από τους ιστορικούς ως μείζονος σημασίας γεγονός, τόσο σε πολιτικό επίπεδο, υπό την έννοια ότι συνέβαλλε στην εθνική ομογενοποίηση του πληθυσμού, αλλά και μετέβαλλε τις ισορροπίες του εκλογικού σώματος, όσο και σε οικονομικό επίπεδο, καθώς αύξησε το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Η διαδικασία της αποκατάστασης έχει επίσης αναλυθεί ως καταλυτική για σειρά εξελίξεων και αλλαγών στην ιστορία της χώρας. Για παράδειγμα, η ριζοσπαστική εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης στη δεκαετία του 1920 συνδέεται άρρηκτα στη βιβλιογραφία με την επιτακτική ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων.¹¹ Επιπλέον, η αποκατάσταση

⁹ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, 2019, σελ. 119

¹⁰ Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, “Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο”, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα, 1992, σελ. 283-291

¹¹ Ενδεικτικά: Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, “Αγροτική Οικονομία”, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του*

των προσφύγων στις πόλεις, με κεντρικό άξονα τη στέγασή τους, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των μελετών για τους μετασχηματισμούς του αστικού χώρου.¹²

Η μικρασιατική καταστροφή, η Σύμβαση Ανταλλαγής πληθυσμών και το ευρύτερο «προσφυγικό ζήτημα» απασχόλησαν ιδιαίτερα στην εποχή τους και υπήρξαν το θέμα πλήθους μελετών. Ήδη από τη δεκαετία του 1920, υπήρξαν δημοσιεύσεις που προσέγγιζαν διάφορες πτυχές των γεγονότων. Πολλές από αυτές απλά εξιστορούσαν την εθνική τραγωδία του Μικρασιατικού ελληνισμού και τα βάσανα των προσφύγων. Άλλες επιχειρούσαν να καταγράψουν και να αναλύσουν τις στρατιωτικές παραμέτρους της Καταστροφής και τις διπλωματικές διαδικασίες που οδήγησαν στην ανταλλαγή πληθυσμών. Υπήρξαν όμως και μελέτες, που καταπιάστηκαν με το έργο της περίθαλψης και της αποκατάστασης των προσφύγων, με τις προνοιακές πολιτικές του ελληνικού κράτους, της Κοινωνίας των Εθνών και των διεθνών φιλανθρωπικών οργανώσεων.¹³

Ένα από τα σημαντικότερα τέτοια έργα, αν όχι το σημαντικότερο, σταθερό σημείο αναφοράς για τις σύγχρονες μελέτες επί του θέματος, είναι το βιβλίο του διπλωμάτη Χένρι Μόργκενταου, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*. Ο Μόργκενταου διετέλεσε πρέσβης των Η.Π.Α. στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και αργότερα πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Από αυτήν του τη θέση, ως βασικός εκπρόσωπος των Η.Π.Α. και της Κοινωνίας των Εθνών στην Ελλάδα, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς υπεύθυνους της προσφυγικής αποκατάστασης. Το βιβλίο του έχει διπλή αξία. Αφ' ενός καταγράφει σημαντικά στοιχεία για την κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, την αποκατάστασή τους και τη λειτουργία των θεσμών της ΕΑΠ και του ελληνικού κράτους. Αφ' ετέρου, αποτυπώνεται η ματιά του για τους πρόσφυγες και την Ελλάδα του μεσοπολέμου, καθώς και το σκεπτικό της αποκατάστασης όπως την οργάνωσε η Κοινωνία των Εθνών.¹⁴

Η αναφορά της Κοινωνίας των Εθνών, με τίτλο *L'etablissement des refugies en Grece*,¹⁵ αποτελεί επίσης μέχρι σήμερα αναπόσπαστο κομμάτι της βιβλιογραφίας κάθε σχετικής μελέτης. Αντίστοιχες μελέτες βέβαια εκδόθηκαν και στα ελληνικά, με χαρακτηριστικές αυτές του επιθεωρητή της

20ού αιώνα, Β' Τόμος, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, μέρος 1ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σελ. 199-200

12 Ενδεικτικά: Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου, “Πόλεις και Ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου”, στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο.π.*, σελ. 59-105, Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής, εργατικός επικοισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2013, Μιτζάλης, Νίκος Β., *Παραγωγή κατοικίας και αστικός χώρος τον Μεσοπόλεμο*, Futura, Αθήνα, 2008, Guy Burgel, *Αθήνα. Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα, 1976, Lila Leontidou, *The Mediterranean city in transition, social change and urban development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990

13 Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, “Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο”, ο.π.

14 Henry Morgenthau, *I was sent to Athens*, Νέα Υόρκη, 1929. Στα ελληνικά: Χένρι Μόργκενταου, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922: το έπος της εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα, 1994

15 Societe des Nations, *L'etablissement des refugies en Grece*, Γενεύη, 1926. Στα ελληνικά: Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφρ Φιλοκτήτης Βεϊνόγλου, Μαρία Βεϊνόγλου, Τροχαλία, Αθήνα, 1997

ανταλλαγής Αθανάσιου Πρωτονοτάριου και του πολιτικού Αναστάσιου Μπακάλμπαση.¹⁶

Στην εποχή τους, μελέτες όπως οι παραπάνω δεν αφορούσαν τόσο μια διανοητική ιστοριογραφική διαδικασία. Αντίθετα, τοποθετούμενες στο πολυτάραχο παρόν τους, επιτελούσαν ένα πολύ κρίσιμο ρόλο με πρακτικό αντίκτυπο. Πιο συγκεκριμένα, λειτουργούν ως τοποθετήσεις, αναλύσεις ή/και μαρτυρίες ειδικών και ανθρώπων που παρακολουθούσαν από κοντά τις διαδικασίες της αποκατάστασης, αν δε συμμετείχαν άμεσα σε αυτές. Αποτιμούν έτσι το έργο του Ταμείου Περιθάλψεως, της Επιτροπής Αποκατάστασης και άλλων αρμόδιων οργάνων, καταγράφουν την εκάστοτε επικρατούσα κατάσταση και προτείνουν τα μέτρα που θεωρούν ότι πρέπει να παρθούν, επηρεάζοντας έτσι την πολιτική που εφαρμόζεται.

Ταυτόχρονα όμως, τέτοιες μελέτες αποτέλεσαν και αποτελούν πολύτιμες πηγές για τους ιστορικούς. Όχι μόνο παρέχουν σημαντικά στοιχεία, αλλά αποτυπώνουν σε μεγάλο βαθμό και το σκεπτικό των θεσμών και των ανθρώπων που οργάνωσαν και υλοποίησαν την αποκατάσταση. Πρόκειται για έργα χρήσιμα για όλες τις μελέτες που ακολούθησαν, για τον υπολογισμό του αριθμού των προσφύγων, για την καταγραφή της αποκατάστασης όσο το δυνατόν πληρέστερα, αλλά και για την ερμηνεία των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών που έλαβαν χώρα σε αυτό το πλαίσιο.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία χαρακτηρίζεται από πλούτο μελετών σχετικά με το ευρύτερο «προσφυγικό ζήτημα» στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Σε αδρές γραμμές η σχετική συζήτηση οργανώθηκε σε τρία επίπεδα. Η πρώτη μεγάλη θεματική είναι βέβαια η ίδια η προσφυγική αποκατάσταση. Από τη δεκαετία του 1990 άνοιξε μια ευρύτερη συζήτηση για τις διαδικασίες αφομοίωσης, πολιτικής ένταξης αλλά και πολιτικής εργαλειοποίησης των προσφύγων. Παράλληλα, αναπτύχθηκε και η συζήτηση για τους πρόσφυγες ως υποκείμενα, με τη δική τους δράση, ταυτότητα και μνήμη. Ανεκτίμητη σε αυτή τη διαδικασία υπήρξε η συμβολή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, με την συστηματική συλλογή και δημοσίευση προσωπικών αρχείων και μαρτυριών.

Η διαδικασία της αποκατάστασης καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μάλλον μέρος της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και όχι αδικώς. Επρόκειτο για ένα πολύ μεγάλο, δύσκολο και σύνθετο έργο που επηρέασε ποικιλοτρόπως και σε διάφορα πεδία την ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου. Στην πλειοψηφία τους, οι σχετικές μελέτες εστιάζουν στο έργο του ελληνικού κράτους και της Κοινωνίας των Εθνών, αλλά και στο ρόλο της διεθνούς φιλανθρωπίας. Οι τρεις αυτοί παράγοντες θεωρούνται υπεύθυνοι για την επιτυχία της αποκατάστασης, η οποία έχει χαρακτηριστεί μεταξύ άλλων ως «το μεγαλύτερο ειρηνικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους».¹⁷

¹⁶ Αθανάσιος Πρωτονοτάριος, *Το προσφυγικό πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1926 και Αναστάσιος Μπακάλμπασης, *Το προσφυγικό ζήτημα*, Αθήνα, 1923

¹⁷ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, “Το ανεπανάληπτο επίτευγμα”, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα,

Πιο συγκεκριμένα, οι φορείς στους οποίους εστιάζουν οι σχετικές μελέτες είναι το Υπουργείο Προνοίας και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, φιλανθρωπικές οργανώσεις όπως ο Ερυθρός Σταυρός και η American Near Eastern Relief, καθώς και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Σε γενικές γραμμές, η δράση του Ταμείου και της φιλανθρωπίας συσχετίζονται κυρίως με την άμεση περίθαλψη των προσφύγων, με την προσωρινή κάλυψη των βασικών αναγκών σε στέγαση, ρουχισμό, τρόφιμα και φάρμακα. Το έργο της ΕΑΠ αντίθετα, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, αφορούσε περισσότερο τη μακροχρόνια εγκατάσταση των προσφύγων και είχε στόχο όχι απλά να στεγαστούν, αλλά και να αποκατασταθούν επαγγελματικά, ώστε να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητοι.¹⁸

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο παραπάνω διαχωρισμός δεν είναι καθόλου απόλυτος. Όπως έχει δείξει η έρευνα, σε πολλές περιπτώσεις η ΕΑΠ έχτισε πάνω στις βάσεις που είχαν θέσει τα προηγούμενα μέτρα. Το μεγάλο έργο του Ταμείου, έστω και ανεπαρκές, ήταν το υπόβαθρο για το έργο της ΕΑΠ και για τα επόμενα μέτρα που πήρε το κράτος.¹⁹ Επιπλέον, οι προσωρινές λύσεις φαίνεται σε πολλές περιπτώσεις να μονιμοποιήθηκαν, καθώς οι παραγκουπόλεις παρέμειναν για πολλά χρόνια μεγάλο κομμάτι του αστικού ιστού.²⁰

Σε γενικές γραμμές, η αποκατάσταση έχει μελετηθεί από τους ιστορικούς κατηγοριοποιημένη σε δύο επίπεδα, αγροτική και αστική. Η ιστοριογραφία έτσι αναπαράγει το διαχωρισμό που έγινε από τους αρμόδιους φορείς κατά την πραγματοποίηση της αποκατάστασης.

Σύμφωνα με τον Νίκο Ανδριώτη, η αγροτική αποκατάσταση συνδέεται «με μια ευρύτερη προσπάθεια εκσυγχρονισμού και μετασχηματισμού της ελληνικής γεωργίας».²¹ Σε αυτό το πλαίσιο αναλύεται και ερμηνεύεται η αγροτική αποκατάσταση σε συνάρτηση με τη μεταρρύθμιση της γεωργίας και την εισαγωγή νέων θεσμών, ιδιαίτερα των συνεταιρισμών. Ορισμένα από τα ζητήματα που έχουν απασχολήσει τους μελετητές της αγροτικής αποκατάστασης είναι η απαλλοτρίωση και η διανομή των γαιών, η διαχείριση των γαιών που άφησαν πίσω τους οι μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι, καθώς και η αποκατάσταση αστών προσφύγων σε αγροτικά επαγγέλματα. Τέλος, θέμα συζήτησης έχει αποτελέσει η επιτυχία ή αποτυχία του εκσυγχρονισμού και η πορεία της αγροτικής οικονομίας μετά την

1992, σελ. 9-12

18 Νίκος Ανδριώτης, “Οι πρόσφυγες: η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης” στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 79-88

19 Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984, σελ. 140-141

20 Έλσα Κοντογιώργη, “Η αποκατάσταση, 1922-1930”, στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, ο.π.*, σελ. 115

21 Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2020, σελ. 226

εγκατάσταση των προσφύγων.²²

Από την άλλη, η αστική αποκατάσταση, η οποία απασχολεί περισσότερο την παρούσα εργασία, έχει συνδεθεί κατά κύριο λόγο με τη στέγαση των προσφύγων. Θεωρείται ότι επρόκειτο για δυσκολότερη διαδικασία σε σχέση με την αγροτική αποκατάσταση, γεγονός που αναδεικνύεται τόσο από τις εκτιμήσεις της Κοινωνίας των Εθνών²³, όσο και από το πόσο περισσότερα χρόνια χρειάστηκαν για να ολοκληρωθεί. Ενδεικτικά, όπως αναφέρει η Έλσα Κοντογιώργη, το 1926, τη στιγμή που είχαν αποκατασταθεί περίπου 600.000 αγρότες πρόσφυγες, μόλις 73.000 είχαν αποκατασταθεί στις πόλεις. Το έργο της ΕΑΠ στις πόλεις ξεκίνησε από το 1927, αλλά δεν ολοκληρώθηκε πλήρως ποτέ. Η αστική αποκατάσταση παρέμεινε ελλιπείς, με σοβαρά στεγαστικά προβλήματα να βασανίζουν τους πρόσφυγες μέχρι και τη δεκαετία του 1950.²⁴

Το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων απασχόλησε από νωρίς την έρευνα. Ήδη από το 1955, οι Απόστολος Βακαλόπουλος και Μάξιμος Μαραβελάκης, εξέδωσαν τη μελέτη τους για τους προσφυγικούς οικισμούς στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης.²⁵ Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1984, εκδόθηκε ένα από τα καθοριστικότερα έργα για τις σύγχρονες μελέτες επί του θέματος. Πρόκειται για το βιβλίο της Βίκας Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*. Η Γκιζελή ανέδειξε πως οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις μετασχημάτισαν τον αστικό χώρο και τον ίδιο τον κοινωνικό ιστό, ενώ παράλληλα αποτέλεσαν τη βάση για τη συγκρότηση αυτού που αργότερα υπήρξε η κοινωνική κατοικία στην Ελλάδα.²⁶

Παρ' ότι η Γκιζελή καταπιάνεται κυρίως με τη θεσμική διάσταση του ζητήματος, αφιερώνει ορισμένες ενότητες και στους ίδιους τους πρόσφυγες. Σε αυτές στρέφει την προσοχή της στην πρακτική της αυτοστέγασης, καθώς και σε συλλογικές μορφές δράσης των προσφύγων, επικουρούμενες από την πολιτεία, όπως τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Αναδεικνύει έτσι ότι, παρά το αξιοθαύμαστο έργο των θεσμών, όχι μόνο δεν καλύφθηκαν απόλυτα οι ανάγκες όλων των προσφύγων, αλλά αντίθετα χιλιάδες εξ' αυτών χρειάστηκε να αναζητήσουν οι ίδιοι τον τρόπο να χτίσουν τα σπίτια τους.²⁷

22 Στο ίδιο, σελ. 210-228

23 Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 143

24 Ε. Κοντογιώργη, "Η αποκατάσταση, 1922-1930", στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 7ος, ο.π., σελ. 111-114

25 Μάξιμος Μαραβελάκης, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1955. Επανάδοση: Μάξιμος Μαραβελάκης, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993

26 Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας...*, ο.π.

27 Στο ίδιο, σελ.

Ιδιαίτερη μνεία αντιστοιχεί σε μια σειρά ερευνών προερχόμενες από το πεδίο της αρχιτεκτονικής και της γεωγραφίας της πόλης. Αντλώντας σε μεγάλο βαθμό από το έργο της Γκιζελή, οι εν λόγω μελέτες διερευνούν τους μετασχηματισμούς του αστικού τοπίου υπό το πρίσμα της εγκατάστασης των προσφύγων, αλλά και γενικότερα της δραστηριότητας των λαϊκών στρωμάτων. Το βιβλίο της Λίλας Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα και μια από τις πιο καθοριστικές τέτοιες μελέτες. Η Λεοντίδου αναζήτησε τα ίχνη των αποκλεισμένων του αναδυόμενου προλεταριάτου στις φτωχογειτονιές, στα χαμόσπιτα και στις παραγκουπόλεις, αναδुकνεύοντας τα σημάδια που άφησαν στον αστικό χώρο. Ιδιαίτερα σε σχέση με την εγκατάσταση των προσφύγων, έδειξε πώς τόσο οι επίσημες πολιτικές της αποκατάστασης, όσο και οι φτωχοί πρόσφυγες με τις καθημερινές πρακτικές τους, μεταμόρφωσαν την Αθήνα και τον Πειραιά, βρισκόμενοι σε μια διαλεκτική σχέση που έπαιρνε άλλοτε τη μορφή της συνύπαρξης και άλλοτε αυτήν της σύγκρουσης.²⁸

Όπως και η περίθαλψή τους, έτσι και η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία δεν ήταν ούτε εύκολη, ούτε γρήγορη. Αντίθετα, επρόκειτο για μια σύνθετη διαδικασία με πολλές δυσκολίες και προβλήματα που κράτησε πάνω από μία δεκαετία. Οι πρόσφυγες επηρέασαν τη χώρα σε όλους τους τομείς και σε πολλές περιπτώσεις ήρθαν σε ανταγωνισμό με τους γηγενείς. Τελικά ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό και αποτέλεσαν δυναμικό κομμάτι της οικονομικής ζωής, είτε ως εργάτες και αγρότες, είτε ως επιχειρηματίες. Ενεπλάκησαν επίσης στο στίβο της πολιτικής, είτε ως ψηφοφόροι, είτε ως ενεργοί πολιτικοί, συμμετέχοντας σε προϋπάρχοντα κόμματα, αλλά και ιδρύοντας δικά τους. Παράλληλα, διαμόρφωσαν μια δική τους προσφυγική ταυτότητα, την οποία και διατήρησαν για αρκετά χρόνια.²⁹

Η πολιτική ένταξη των προσφύγων έχει ενταχθεί από τους ιστορικούς στο πλαίσιο της του «εθνικού διχασμού» και της αντιπαράθεσης βενιζελισμού – αντιβενιζελισμού. Όπως έχει αναδειχθεί, οι πρόσφυγες από νωρίς εντάχθηκαν στο βενιζελικό στρατόπεδο και αποτέλεσαν μια από τις βασικές δεξαμενές ψηφοφόρων του, τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Αυτή τους η πολιτική συμπεριφορά συχνά αποδίδεται στις ευθύνες που θεωρήθηκε ότι είχαν οι φιλοβασιλικές κυβερνήσεις μετά το 1920 για τη Μικρασιατική Καταστροφή και στην προσδοκία τους για καλύτερους όρους αποκατάστασης, αλλά και στην αδυναμία ή και απροθυμία άλλων πολιτικών δυνάμεων να τους προσεγγίσουν.³⁰ Η σχέση των Μικρασιατών ωστόσο με το Βενιζελισμό έχει αναδειχθεί ως γεγονός που

28 Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός επικοισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2013

29 Ν. Ανδριώτης, *Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, ο.π.*, σελ. 299-321

30 Κώστας Κατσάπης, “Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου”, στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ. 127-148

προηγείται της καταστροφής, καθώς όπως αναφέρει ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπήρξε το μέσο για την ενσωμάτωση των Μικρασιατών που βρέθηκαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1910.³¹ Οι ισχυροί δεσμοί των προσφύγων με το Βενιζελισμό οδήγησαν σε έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις για τη συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές και ιδιαίτερα για τη μαζική εγκατάστασή τους στην Αθήνα, την οποία οι αντίπαλοι του Βενιζέλου θεωρούσαν πολιτικό τέχνασμα για τη νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος στην πρωτεύουσα.³² Σε αυτό το σημείο αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία σε δύο σημαντικά έργα που ανέδειξαν τη σχέση της Μικράς Ασίας και του μικρασιατικού ελληνισμού με την Ελλάδα στα χρόνια πριν το 1922 και στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας. Πρόκειται για τα *Μυστήρια της Αιγίδος*, του Σπυρίδωνα Πλουμίδα, και στο *Όραμα της Ιωνίας*, του Michael Llewellyn-Smith.³³

Η ταύτιση των προσφύγων με τη βενιζελική παράταξη άρχισε να φθίνει μετά την εκλογή της κυβέρνησης Βενιζέλου το 1928. Η διάψευση των προσδοκιών για άμεση και πλήρη ολοκλήρωση της αποκατάστασης δημιούργησε απογοήτευση που σίγουρα έπαιξε ρόλο. Η μείωση των αποζημιώσεων που λάμβαναν οι πρόσφυγες υπήρξε το 1929 αφορμή για ένα σημαντικό ρήγμα στη σχέση βενιζελικών και προσφύγων. Η έρευνα έχει επίσης αναδείξει την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας το 1930 ως κομβικής σημασίας γεγονός που απομάκρυνε τους πρόσφυγες από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Οι πρώην βενιζελικοί πρόσφυγες στράφηκαν σε διάφορες κατευθύνσεις. Ένα κομμάτι τους συμπορεύθηκε με το Προοδευτικό Κόμμα του Καφαντάρη, ενώ για πρώτη φορά εμφανίστηκαν και πρόσφυγες υποψήφιοι βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος.³⁴ Επιπλέον, ένα σημαντικό κομμάτι των προσφύγων στράφηκε προς το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Η εξέλιξη αυτή κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, και ιδιαίτερα κατά την Κατοχή, μετέτρεψε προσφυγικές συνοικίες όπως ο Βύρωνας και η Καισαριανή σε κόκκινες γειτονιές και στη συνέχεια κέντρα της εαμικής αντίστασης.³⁵

Οι περισσότερες σχετικές μελέτες βλέπουν τη σχέση των προσφύγων με τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής, προσεγγίζοντας την με επίκεντρο τις πολιτικές επιλογές και στρατηγικές των κομμάτων. Αν υπάρχει κάποιο έλλειμμα στη βιβλιογραφία, αυτό αφορά την εστιασμένη μελέτη των οργανώσεων και

31 Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018, σελ. 188

32 Ανδριώτης, *ο.π.*, σελ. 307-311

33 Σπυρίδων Γ. Πλουμίδα, *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το Μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Εστία, Αθήνα, 2016, Michael Llewellyn-Smith, *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2009

34 Ν. Ανδριώτης, *Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, ο.π.*, σελ. 311-312

35 Ενδεικτικά για τη σχέση προσφύγων και ΚΚΕ στο μεσοπόλεμο και την εξέλιξή της από το μεσοπόλεμο στην περίοδο της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης: Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σελ. 315-318. Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2019, σελ. 229-327 και Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012,

της πολιτικής δραστηριότητας που συγκροτούν οι ίδιοι οι πρόσφυγες. Τα δίκτυα που ξεκινούν από προσφυγικούς συλλόγους και σωματεία, διαμεσολαβούνται από τους πρόσφυγες βουλευτές και καταλήγουν στην ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο για το πολιτικό σύστημα του ελληνικού μεσοπολέμου, όσο και για τις στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν οι πρόσφυγες. Ανοιχτά παραμένουν επίσης ερωτήματα για το χαρακτήρα και το ρόλο των διάφορων αμιγώς προσφυγικών κομμάτων, που δημιουργήθηκαν στην περιφέρεια του βενιζελικού χώρου, όπως το Εθνικό Προσφυγικό Κόμμα, το Ανεξάρτητο Προσφυγικό Κόμμα και το Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα.³⁶ Αν και βραχύβια, τα κόμματα αυτά ίσως μπορούν να μας επιτρέψουν να δούμε με νέους τρόπους τη συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας και να θέσουμε ερωτήματα σε σχέση με την ιδιότητα του πολίτη των μικρασιατών, έχοντας υπ' όψιν μας ότι προέρχονταν από μια πολυεθνική αυτοκρατορία και δεν είχαν καμιά προηγούμενη εμπειρία κοινοβουλευτισμού.

Ο ρόλος που έπαιζαν οι πρόσφυγες στην πορεία της ελληνικής οικονομίας είναι άλλο ένα από τα θέματα που έχει απασχολήσει τους ιστορικούς και έχει μελετηθεί εκτενώς. Είναι προφανές ότι η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν και σε αυτόν τον τομέα μεγάλης σημασίας γεγονός και ότι, όπως παρατηρεί ο Μαρκ Μαζάουερ, συνοδευόταν από προβλήματα, αλλά και ευκαιρίες. Από τη μία, το οικονομικό βάρος της αποκατάστασης ήταν τεράστιο για το ελληνικό κράτος, αλλά από την άλλη οι πρόσφυγες αποτελούσαν μεγάλη ανάσα για το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας. Μπορούσαν να αποτελέσουν φθινό και χρήσιμο εργατικό δυναμικό, καθώς και να προσφέρουν νέες τεχνολογίες και επιχειρηματικές καινοτομίες.³⁷

Όπως προαναφέρθηκε, η άφιξη των προσφύγων και ανάγκες της αγροτικής αποκατάστασης ανάγκασαν το ελληνικό κράτος να επισπεύσει και να ριζοσπαστικοποιήσει την αγροτική μεταρρύθμιση. Αποτελεί κοινό τόπο στη βιβλιογραφία ότι η εγκατάσταση των μικρασιατών υπήρξε κομβικό γεγονός που λειτούργησε προωθητικά για τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής οικονομίας.³⁸ Όσον αφορά το δευτερογενή τομέα, έχει επίσης παρατηρηθεί μια τάση ανάπτυξης στα χρόνια μετά το 1922 που διακόπτεται βίαια από την κρίση του 1930.³⁹ Ως προς την ερμηνεία όμως αυτής της τάσης, τα πράγματα είναι πιο σύνθετα και έχουν διατυπωθεί διάφορες θέσεις. Οι έρευνες του μεσοπολέμου θεωρούσαν καταλυτική την έλευση των προσφύγων, καθώς τους αντιμετώπιζαν ως την απάντηση στο πρόβλημα της έλλειψης εργατικού δυναμικού που υποστήριζαν ότι ήταν το βασικό πρόβλημα της

36 Ανδριώτης, *ο.π.*, σελ. 310

37 Mark Mazower, "The refugees, the economic crisis and the collapse of venizelist hegemony, 1929-1932", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.9, Αθήνα, 1992, σελ. 119-134

38 Πετμεζάς, "Αγροτική Οικονομία", *ο.π.*

39 Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σελ. 249

ελληνικής βιομηχανίας. Νεότερες μελέτες ανέδειξαν ότι στους τομείς στους οποίους συνέβαλλαν οι πρόσφυγες, προϋπήρχαν τάσεις ανάπτυξης, οι οποίες μέχρι τη δεκαετία του 1920 δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν.⁴⁰ Έχουν υπάρξει βέβαια και ερμηνείες που υποστηρίζουν ότι σε κάποιες περιπτώσεις, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν παράγοντα καθυστέρησης λόγω της αύξησης των μικροεπιχειρήσεων που απέτρεψε τη συγκεντρωποίηση της παραγωγής. Σε γενικές γραμμές, η συζήτηση γύρω από τη θέση και το ρόλο των προσφύγων στην ελληνική οικονομία του μεσοπολέμου παραμένει ανοιχτή.⁴¹

Τέλος, ένα μικρότερο αλλά σημαντικό κομμάτι της έρευνας καταπιάνεται με το ζήτημα της προσφυγικής ταυτότητας και μνήμης. Μια από τις πρώτες σύγχρονες τέτοιες μελέτες υπήρξε το βιβλίο της Λίζας Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός...*⁴² Κομβικό υπήρξε το έργο της ανθρωπολόγου Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της μικρασιατικής*. Στην εποχή του άνοιξε νέους δρόμους στη μελέτη του θέματος και παραμένει μέχρι σήμερα σημαντικό σημείο αναφοράς, εξαιρετικά χρήσιμο για κάθε ερευνητή, καθώς συνεισφέρει την οπτική της επιτόπιας ανθρωπολογικής έρευνας.⁴³

Είναι γνωστό ότι οι πρόσφυγες του μεσοπολέμου δεν αποτελούσαν μια ενιαία κοινωνική ομάδα. Αντίθετα, διαφοροποιούνταν ανάλογα με τον τόπο προέλευσης, τους όρους με τους οποίους ήρθαν στην Ελλάδα και την ταξική και κοινωνική τους θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έχει παρατηρηθεί ωστόσο ότι, με την άφιξή τους στην Ελλάδα, πολύ γρήγορα αναδύθηκε μια νέα ενοποιητική ταυτότητα, αυτή του πρόσφυγα. Οι συνθήκες διαβίωσης σίγουρα παίζουν σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, εξίσου σημαντική όμως θεωρείται και η διαφοροποίηση των μικρασιατών από τους γηγενείς. Ταυτόχρονα, και αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, αυτή ακριβώς η διαφοροποίηση, η ξεχωριστή ταυτότητα του μικρασιάτη, αποτελεί και «το όχημα της ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία».⁴⁴

Σημαντικός παράγοντας για το σχηματισμό και τη διατήρηση της ταυτότητας αλλά και της μνήμης υπήρξαν οι διάφορες οργανώσεις και φορείς έκφρασης των προσφύγων, σύλλογοι, σωματεία, εφημερίδες και άλλα. Όπως έχει αναδείξει ο Χάρης Εξερτζόγλου, η δημόσια κοινωνικότητα⁴⁵ των

40 Χρήστος Χατζηιωσήφ, “Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας” στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Τόμος, ο.π.*, σελ. 9-57

41 Για μια επισκόπηση της συζήτησης γύρω από το ρόλο των προσφύγων στην ελληνική βιομηχανία: Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016, σελ. 57-66

42 Λίζα Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός: από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Δρώμενα, Αθήνα, 1992

43 Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006

44 Κώστας Κατσάπης, “Το προσφυγικό ζήτημα”, στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011, σελ. 160-161

45 Έφη Αβδελά, “Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα”, στο Αβδελά, Έφη, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του*

μικρασιατών αποσκοπούσε τόσο στην υπεράσπιση των συμφερόντων τους, όσο και στην καταγραφή της μνήμης της Μικράς Ασίας, ήδη από το μεσοπόλεμο, διαδικασία που αποτέλεσε κι αυτή κομμάτι της συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας και συνεχίστηκε με μεγάλη ένταση μέχρι και τη μεταπολίτευση, από δεύτερης και τρίτης γενιάς μικρασιάτες.⁴⁶

Είναι σαφές ότι το ευρύτερο θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, των προσφύγων και της αποκατάστασής τους έχει μελετηθεί εκτενώς και σε βάθος. Η έρευνα έχει καλύψει τις περισσότερες αν όχι όλες τις πτυχές του ζητήματος και έχουν γραφτεί πολλές και αξιόλογες μελέτες. Κάθε νέα προσπάθεια, έστω και στο επίπεδο μιας απλής μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, έρχεται αντιμέτωπη με το πρόβλημα της πρωτοτυπίας και καλείται να αναμετρηθεί με ένα σημαντικό πλούτο ακαδημαϊκής και όχι μόνο βιβλιογραφίας.

Η εργασία που ακολουθεί εντάσσεται στη ευρύτερη συζήτηση για έναν από τους πιο πολυμελετημένους τομείς του θέματος, αυτόν της στέγασης, της προσφυγικής και ευρύτερα κοινωνικής κατοικίας. Εστιάζει όχι τόσο στη λειτουργία των θεσμών της αποκατάστασης που έχουν μελετηθεί περισσότερο, αλλά στη σχέση των προσφύγων με τους θεσμούς αυτούς, καθώς και τη συλλογική δράση και τις στρατηγικές επιβίωσης που ανέπτυξαν οι ίδιοι για να αντιμετωπίσουν καθημερινά ζητήματα ζωής και θανάτου, αλλά και τη μακροχρόνια πρόκληση του χτισίματος μια νέας ζωής. Το κυριολεκτικό χτίσιμο του σπιτικού αποτελεί πρωταρχικό ζητούμενο, αλλά ταυτόχρονα πρόκειται για διαδικασία που καθορίζει την ταυτότητα και την κοινότητα, καθώς η οικογένεια και η γειτονιά δημιουργούν και συνάμα αποτελούν τη ζωή.⁴⁷

20ού αιώνα, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σελ. 11-38

46 Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ο.π., σελ.191-201 και “Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στο μεσοπόλεμο”, στο Αβδελά, Εξερτζόγλου, Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, ο.π., σελ. 217-236

47 Hirschon, *Κληρονόμοι της μικρασιατικής καταστροφής*, ο.π.,

2. Το ελληνικό κράτος μπροστά στην πρόκληση της στέγασης των προσφύγων

«Το έργο του Υπουργείου της Περιθάλψεως ήτο και είνε τεράστιον, πρέπει δε ν' ανομολογηθή ότι, παρ' όλας τας παρατηρουμένας ανωμαλίας και ελλείψεις, εφάνη εν συνόλω αντάξιο του προορισμού του. Η κατανομή των προσφύγων εις τας επαρχίας, η προσωρινή στέγασις των εν τη πρωτευούση, η έκδοσις των βιβλιαρίων και ο έλεγχος αυτών, η ιατρική περίθαλψις, όλα αυτά γίνονται αρκετά καλά, αν και μετά τίνος βραδύτητος.

...

Αλλ' ενώ υπό την άποψιν της εγκαταστάσεως έγινε παν ό,τι ήτο ανθρωπίνως δυνατόν να γίνει, τα προβλήματα της διατροφής, ενδύσεως, ευρέσεως εργασίας κλπ, μένουν δυστυχώς άλυτα. Ούτε το κράτος, ούτε η ελληνική κοινωνία δύνανται ν' ανθέξουν επ' άπειρον εις τόσον μεγάλα βάρη. Αι εκ του εξωτερικού βοήθειαι υστερούν.

...

Προτείνομε λοιπόν, όπως η Κυβέρνησις λάβη την πρωτοβουλίαν συστάσεως μιας μεγάλης ΔΙΕΘΝΟΥΣ επιτροπής, να παρακληθή δε ο πρεσβευτής της Αμερικής να προεδρεύση αυτής.»⁴⁸

Αυτά έγραφε η βενιζελική εφημερίδα *Εμπρός*, το Νοέμβριο του 1922, εν μέσω της μεγαλύτερης προσφυγικής κρίσης που είχε γνωρίσει ποτέ η χώρα. Καθημερινά τα λιμάνια της Ελλάδας υποδέχονταν νέους πρόσφυγες. Η Αθήνα και ο Πειραιάς είχαν ήδη γεμίσει με κατατρεγμένους ανθρώπους, προχείρως στεγασμένους σε αντίσκηνα, σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες. Ήταν προφανές ότι το ελληνικό κράτος δεν είχε τη δυνατότητα να περιθάλψει επαρκώς τους πρόσφυγες από μόνο του. Ακόμα πιο προφανές ήταν το γεγονός ότι κι αν βρισκόταν ο τρόπος να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες, η εύρεση μακροπρόθεσμων λύσεων ήταν πολύ μεγαλύτερη πρόκληση. Σε κάθε περίπτωση, οι κρατικοί φορείς ήταν εκ των πραγμάτων αναγκασμένοι να οργανωθούν άμεσα και να λειτουργήσουν με τη μέγιστη δυνατή αποτελεσματικότητα.

Η συσσωρευμένη εμπειρία των προηγούμενων χρόνων αποδείχθηκε πολύτιμη. Λίγα χρόνια πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, στον απόηχο των Βαλκανικών πολέμων και εν μέσω Εθνικού Διχασμού, η κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη είχε ιδρύσει το 1917 την Ανώτατη Διεύθυνση Περιθάλψεως και αργότερα την ίδια χρονιά το Υπουργείο Περιθάλψεως. Κατά την εμπλοκή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι φορείς αυτοί ανέλαβαν την περίθαλψη των προσφύγων, των στρατιωτών, αλλά και άλλων θυμάτων πολέμου. Επρόκειτο για τους προδρόμους του Υπουργείου

48 «Η Οργάνωσις της Περιθάλψεως», *Εμπρός*, 5 Νοεμβρίου 1922, σελ. 1

Προνοίας⁴⁹ που υπήρξε ο βασικός κρατικός θεσμός περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων από το 1922 και μετά.⁵⁰ Η αναζήτηση διεθνούς βοήθειας παρέμενε όμως μονόδρομος και χωρίς αυτήν δύσκολα οι ελληνικές κυβερνήσεις θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα μόνες τους.

Η οργάνωση κρατικών δομών που θα μπορούσαν να περιθάλψουν αποτελεσματικά τους πρόσφυγες απαιτούσε χρήματα και χρόνο που δεν υπήρχαν. Εν τω μεταξύ, οι πρόσφυγες που κατέφθαναν καθημερινά χρειάζονταν στέγη, έστω και προσωρινή, αλλά και ρούχα, τρόφιμα και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Η εξωτερική βοήθεια ήρθε αρχικά με τη μορφή διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων. Κομβική για την κάλυψη βασικών αναγκών των προσφύγων υπήρξε η συνεισφορά οργανώσεων όπως ο Ερυθρό Σταυρός, η American Near East Relief και η American Women's Hospitals. Λειτουργήσαν επίσης και ελληνικές οργανώσεις τέτοιου τύπου, όπως ο Πατριωτικός Σύνδεσμος και το Ασιατικό Ταμείο για τους Πρόσφυγες, ωστόσο οι πόροι τους ήταν πολύ λιγότεροι και συνεπώς η δράση τους υπήρξε πιο περιορισμένη.⁵¹

Παρά τη σημασία της διεθνούς ανθρωπιστικής βοήθειας, οι κρατικές πολιτικές, καθώς και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, θα μας απασχολήσουν πολύ περισσότερο. Αφ' ενός, η παρούσα εργασία δεν ασχολείται τόσο με την περίθαλψη των πρώτων μηνών, όσο με τις διαδικασίες της εγκατάστασης και ιδιαίτερα της στέγασης της δεκαετίας 1922-1932. Αφετέρου, η σχέση των προσφύγων με τους θεσμούς είναι ένα από τα βασικά ζητήματα που τίθενται υπό εξέταση και ως εκ τούτου, απαιτείται να γίνει μια επισκόπηση των θεσμών αυτών και να εξεταστεί η δημιουργία και το έργο τους.

A. Οι επιτάξεις ακινήτων

Η ανθρωπιστική βοήθεια και η φιλανθρωπική δράση του πρώτου διαστήματος κάλυψαν ως έναν βαθμό τις άμεσες ανάγκες διατροφής και ένδυσης, έστω και με ανεπάρκειες. Το ζητούμενο της στέγασης παρέμενε όμως η πιο επιτακτική ανάγκη, καθώς και η δυσκολότερη να καλυφθεί. Ο χειμώνας πλησίαζε και οι πρόσφυγες ήδη βασανίζονταν από το κρύο και τις αρρώστιες. Οι επιτάξεις ακινήτων

49 Το Υπουργείο Περιθάλψεως και μετέπειτα Υπουργείο Υγιεινής Προνοίας και Αντιλήψεως καταργείται, επανιδρύεται και αναδιοργανώνεται αρκετές φορές από το 1917 έως το 1932. Στο εξής, ως Υπουργείο Περιθάλψεως αναφέρεται το Υπουργείο που ιδρύθηκε το 1917 από την κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και ως Υπουργείο Προνοίας αναφέρονται όλες οι εκδοχές του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως που λειτουργήσαν από το 1922 έως το 1932.

50 Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου» στο *Ιατρικά Θέματα, τεύχος 50*, Ιατρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 49-55

51 Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες: η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 80-81

ήταν ίσως το πρώτο μέτρο που πήρε το ελληνικό κράτος για την στέγαση προσφύγων καθώς πραγματοποιούνταν ήδη από τον Αύγουστο του 1922, πριν ακόμα την Καταστροφή της Σμύρνης. Οι πρώτες αυτές επιτάξεις νομιμοποιήθηκαν εκ των υστέρων με το σχετικό νόμο του Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς.⁵²

Μετά την Καταστροφή, και αφού πραγματοποιήθηκε το στρατιωτικό κίνημα του Σεπτεμβρίου, η Επαναστατική Επιτροπή έθεσε τις νομικές βάσεις για τη συστηματική και ευρεία εφαρμογή του μέτρου. Με απόφασή της στις 15 Σεπτεμβρίου 1922, η Επιτροπή εξουσιοδοτεί τον Υπουργό Περιθάλψεως να επιτάσσει ακίνητα για τη στέγαση προσφύγων. Περίπου δύο μήνες αργότερα, με βάση αυτήν την απόφαση, εκδίδεται το Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων».⁵³

Το διάταγμα προέβλεπε την επίταξη πολλών ειδών ακινήτων, τόσο δημοσίων όσο και ιδιωτικών. Έδινε τη δυνατότητα να στεγασθούν πρόσφυγες σε μοναστήρια, γήπεδα και σχολεία, αλλά και σε ιδιόκτητα αγροκτήματα και οικίες. Έθετε ωστόσο έναν περιορισμό: Να μην κατοικούνται και να μη χρησιμοποιούνται με οποιονδήποτε τρόπο τα ακίνητα από τον ιδιοκτήτη τους.⁵⁴

Επιπλέον, όριζε τις διαδικασίες για την αποζημίωση των ιδιοκτητών. Σύμφωνα με το διάταγμα, θα συγκροτούνταν αρμόδιες επιτροπές ανά περιοχή, αποτελούμενες από τον εκάστοτε Νομάρχη, τον Πρόεδρο Πρωτοδικών, τον Νομομηχανικό και έναν υπάλληλο του Υπουργείου. Η κάθε επιτροπή αναλάμβανε να ενημερώσει τον ιδιοκτήτη του επιτασσόμενου ακινήτου και να του αποδώσει την αποζημίωση «το ταχύτερον δια πρακτικού». Το ζήτημα των αποζημιώσεων φαίνεται να προσπερνιέται ως λεπτομέρεια χαμηλής προτεραιότητας από το νομοθέτη. Αυτό φανερώνεται από τον ελλιπή καθορισμό της σχετικής διαδικασίας και την ασάφεια των διατυπώσεων. Στο σχετικό σκέλος του διατάγματος αναφέρεται απλώς: «*Η αποζημίωσης συνίσταται εις την δικαίαν και εύλογον αξίαν της χρήσεως του ακινήτου εξευρισκομένην δια παντός νομίμου αποδεικτικού μέσου κατά την εκτίμησιν της Επιτροπής*».⁵⁵

Υπό την πίεση της ύπαρξης χιλιάδων άστεγων προσφύγων, οι όποιοι περιορισμοί των επιτάξεων αίρονται μέσα σε λίγες μέρες. Στις 23 Νοεμβρίου εκδίδεται το Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων». ο οποίος έδινε στον Υπουργό

52 ΦΕΚ 237, 17 Νοεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», Άρθρο 5

53 Βίκα Γκιζελή, «Επίταξις ακινήτων, κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου 11-12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1997, σελ. 73-74

54 Στο ίδιο, 69-87

55 ΦΕΚ 237, 17 Νοεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», Άρθρα 6 και 7

Περιθάλψεως τη δυνατότητα να πραγματοποιεί τέτοιες επιτάξεις «εφ' όσον κρίνει ότι η προσωρινή στέγασις των... προσφύγων δεν επιτυγχάνεται...». Με αυτό το διάταγμα, προβλέπεται η επίταξη δωματίων σε κατοικούμενα σπίτια και η υποχρέωση των κατοίκων – ιδιοκτητών να φιλοξενήσουν πρόσφυγες, εφ' όσον οι «όροι υγιεινής» επιτρέπουν μια τέτοια συγκατοίκηση.⁵⁶ Οι αρχές αναγνώρισαν γρήγορα ότι δεν αρκούσε η επίταξη μονάχα των «μη χρησιμοποιούμενων» ακινήτων και οικιών.

Ο νομοθέτης προέβλεψε απ' ό,τι φαίνεται και τη δημιουργία εντάσεων μεταξύ προσφύγων και γηγενών ως αποτέλεσμα του μέτρου των επιτάξεων. Στο διάταγμα δόθηκε έμφαση στις περιπτώσεις που η αναγκαστική συγκατοίκηση οδηγεί σε αντιδικίες και προβλέφθηκαν διαδικασίες επίλυσής των διαφορών από υπηρεσία του Υπουργείου Περιθάλψεως. Η υπηρεσία αυτή ήταν αρμόδια να κρίνει και να αποφασίζει μεταξύ τριών λύσεων. Σε περίπτωση που υπεύθυνος για το πρόβλημα κρινόταν ο ιδιοκτήτης, προβλεπόταν η μείωση της αποζημίωσης που δικαιούτο για την επίταξη της ιδιοκτησίας του. Σε περίπτωση που υπεύθυνοι κρίνονταν οι πρόσφυγες, προβλεπόταν η έξωσή τους, ή η αντικατάστασή τους από άλλους πρόσφυγες. Στην τελευταία περίπτωση, δεν είναι σαφές αν αυτό ισοδυναμούσε με έξωση ή αν οι πρόσφυγες που αντικαθίστανται μεταφέρονται σε άλλη προσωρινή κατοικία.⁵⁷

Τέλος, ο εν λόγω νόμος εισήγαγε την πρόβλεψη να καταβάλλονται οι αποζημιώσεις από τους ίδιους τους πρόσφυγες, σε περίπτωση που αυτοί χαρακτηριστούν σε δεύτερο χρόνο «εύποροι».⁵⁸ Σε αυτό το επίπεδο ο νόμος ακολουθούσε μια τάση που εντοπίζουμε και σε άλλες διαδικασίες, αυτήν της μερικής επιβάρυνσης των προσφύγων με τα έξοδα της αποκατάστασης, γεγονός για το οποίο οι πρόσφυγες συχνά διαμαρτύρονταν. Όπως θα δούμε και παρακάτω, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και αργότερα η ΕΑΠ είχαν τη δυνατότητα να εισπράττουν ενοίκια από τους πρόσφυγες που στέγαζαν. Στο τέταρτο κεφάλαιο, θα εξετάσουμε πιο αναλυτικά πώς τα ενοίκια αυτά αποτέλεσαν αφορμή για αντιπαραθέσεις μεταξύ των προσφύγων και της ΕΑΠ.

Με βάση το παραπάνω νομικό πλαίσιο επιτάχθηκαν συνολικά περίπου 8.000 κενά ακίνητα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πόσα ακίνητα επιτάχθηκαν ενώ ήταν υπό χρήση ή και κατοικημένα. Γνωρίζουμε ωστόσο από την υπάρχουσα βιβλιογραφία ότι το μέτρο της υποχρεωτικής συγκατοίκησης εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό, ειδικά στα αστικά κέντρα. Σύμφωνα με τον Χένρι Μοργκεντάου, πάνω από 5.000 δωμάτια σε ιδιωτικά κατοικούμενα σπίτια επιτάχθηκαν και παραχωρήθηκαν σε

56 ΦΕΚ 243, 23 Νοεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», Άρθρο 1 και 4

57 ΦΕΚ 243, 23 Νοεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», Άρθρο 9

58 ΦΕΚ 243, 23 Νοεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», Άρθρο 5

πρόσφυγες.⁵⁹

Οι επιτάξεις ήταν ένα μέτρο απολύτως προσωρινό. Δεν μπορούσε προφανώς να αποτελέσει μόνιμη λύση για τη στέγαση των προσφύγων. Εξ αρχής άλλωστε, ο στόχος του δεν ήταν η οριστική εγκατάσταση, αλλά η βραχυπρόθεσμη διαχείριση των άμεσων αναγκών που προέκυπταν από έκτακτες συνθήκες. Η προσωρινότητα αποτελεί το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό των μέτρων που εφαρμόστηκαν από το Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι τις αρχές του επόμενου έτους. Οι διαπραγματεύσεις που κατέληξαν στη Συνθήκη της Λωζάννης ξεκίνησαν στα τέλη του Οκτώβρη. Μέχρι την υπογραφή της Σύμβασης περί Ανταλλαγής Πληθυσμών τον Ιανουάριο του 1923, το μέλλον των προσφύγων ήταν απολύτως αβέβαιο και συνεπώς ήταν αδύνατος ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός αποκατάστασής τους στην Ελλάδα. Μεταξύ των ίδιων των προσφύγων μάλιστα, υπήρχε ακόμα και η προσδοκία της επιστροφής στις εστίες τους, προσδοκία την οποία έχει υποστηριχθεί ότι εν μέρει καλλιεργούσε και το ελληνικό κράτος.⁶⁰

Παρά την προσωρινότητά τους, οι επιτάξεις υπήρξαν αφορμή για την εκδήλωση κοινωνικών εντάσεων. Για πολλούς η επίταξη έμοιαζε να περιορίζει την κυριαρχία επί της ιδιοκτησίας τους. Ωστόσο, επρόκειτο για προσωρινές επιτάξεις και όχι για απαλλοτριώσεις. Ως εκ τούτου, η ατομική ιδιοκτησία δεν ετίθετο υπό αμφισβήτηση, αντίθετα με ό,τι συνέβη αργότερα και κυρίως στο πλαίσιο της αγροτικής αποκατάστασης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το κράτος επέβαλλε μια συγκεκριμένη χρήση του ακινήτου για ένα ορισμένο διάστημα. Η βασική πηγή έντασης ήταν αναμφίβολα η αναγκαστική συγκατοίκηση. Η συνθήκη αυτή διατάρασσε την καθημερινότητα των ανθρώπων αλλά επιπλέον τους έκανε να νιώθουν ότι το σπίτι τους δεν ήταν απόλυτα δικό τους. Να σημειωθεί ότι από μεριάς των ντόπιων υπήρχε ήδη δυσπιστία προς τους πρόσφυγες, οι οποίοι αντιμετώπιζονταν σε πολλές περιπτώσεις ως ξένοι, εισβολείς και ανταγωνιστές, πόσω μάλλον όταν βρίσκονταν κυριολεκτικά στο ίδιο σπίτι.⁶¹

Οι επιτάξεις σταδιακά υποχώρησαν, καθώς ξεκίνησε η διαδικασία ανέγερσης οικημάτων, την οποία θα εξετάσουμε παρακάτω. Το 1927, το τμήμα αστικής αποκατάστασης της ΕΑΠ, στην απογραφή που κάνει για τις προσφυγικές οικογένειες και τους τόπους κατοικίας τους αναφέρει ότι στην Αθήνα, σε υπό επίταξη κατοικίες διαμένουν μόλις 530 οικογένειες. Αν συνυπολογίσουμε και τις 915 που διέμεναν

59 Χένρυ Μοργκεντάου, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 1994, σελ. 88

60 Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες: η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθλαψης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ο.π.*, σελ. 82

61 Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1922 – 1930*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984, σελ. 129-132 και Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.) *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ. 104-126

σε αποθήκες και εργοστάσια, καθώς και 100 σε δημόσια κτίρια, έχουμε στο σύνολο 1.545 οικογένειες, στεγασμένες σε επιταγμένα κτίρια κάθε είδους.⁶²

B. Κρατικοί φορείς στέγασης 1922-1925

Η προσφυγική κρίση βρήκε τους αρμόδιους κρατικούς φορείς σε μια περίοδο ρευστότητας και διαρκούς αναδιοργάνωσης. Όπως προαναφέρθηκε, το 1917 ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε ιδρύσει στη Θεσσαλονίκη το Υπουργείο Περιθάλψεως με βασικό αντικείμενο τη φροντίδα των θυμάτων των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου, καθώς και τη μέριμνα για τα πρώτα προσφυγικά κύματα που είχαν δημιουργήσει οι εχθροπραξίες. Το καλοκαίρι του 1922, λιγότερο από δύο μήνες πριν την οριστική ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, η κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη ψήφισε νόμο με τον οποίο αντικατέστησε το Υπουργείο Περιθάλψεως με το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Προνοίας. Η Μικρασιατική Καταστροφή και οι πολιτικές εξελίξεις που τη συνόδευσαν έμελλαν να αναστείλουν τελικά τη λειτουργία του πρώτου Υπουργείου Υγείας της χώρας, καθώς μεσολάβησε το κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου και το σχετικό νομοσχέδιο δεν εφαρμόστηκε ποτέ.⁶³

Το Υπουργείο Περιθάλψεως παρέμεινε εν λειτουργία μέχρι το Δεκέμβριο του 1922, οπότε και επανιδρύθηκε μετονομαζόμενο σε Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.⁶⁴ Το Υπουργείο Προνοίας, στις διάφορες εκδοχές του, υπήρξε ο βασικός κρατικός φορέας περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων κατά το Μεσοπόλεμο. Η δικτατορία του Πάγκαλου το κατήργησε προσωρινά, ωστόσο επανιδρύθηκε άμεσα από την κυβέρνηση Γονατά.⁶⁵

Οι διαδοχικές αλλαγές στο σχετικό τομέα της δημόσιας διοίκησης και της κρατικής πρόνοιας αναδεικνύουν ότι οι υπό συγκρότηση δομές τους ελληνικού κράτους ήταν κάθε άλλο παρά έτοιμες να αντιμετωπίσουν την προσφυγική κρίση. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι στους σχετικούς νόμους, τόσο του 1917, όσο και του καλοκαιριού του 1922, υπάρχει η πρόβλεψη για την περίθαλψη προσφύγων, με σχετικές διευθύνσεις στα Υπουργεία. Επρόκειτο όμως για υπηρεσίες σχεδιασμένες για τη διαχείριση πολύ μικρότερων προσφυγικών ροών από αυτές που δέχθηκε το ελληνικό κράτος μετά τη

62 Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 225

63 Θ. Δαρδαβέσης, «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», ο.π.

64 ΦΕΚ 269, 14 Δεκεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «περί μετονομασίας του Υπουργείου Περιθάλψεως εις Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως»

65 Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2020 σελ. 202-204, ΦΕΚ 11, 12 Ιανουαρίου 1926, Νομοθετικό Διάταγμα «περί καταργήσεως των Υπουργείων Εθνικής Οικονομίας και Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως» και ΦΕΚ 286, 28 Αυγούστου 1926, Νομοθετικό Διάταγμα «περί επανιδρύσεως του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως»

Μικρασιατική Καταστροφή. Καθίσταται επίσης σαφές το αδιαχώριστο της αποκατάστασης των προσφύγων με τη διαδικασία συγκρότησης συστήματος δημόσιας υγείας και θεσμών πρόνοιας κατά τον ελληνικό μεσοπόλεμο. Οι βασικότεροι προνοιακοί μηχανισμοί του ελληνικού κράτους στο μεσοπόλεμο, συγκροτήθηκαν ακριβώς μέσα από τις διαδικασίες αντιμετώπισης της προσφυγικής κρίσης.⁶⁶

Η κυβέρνηση της Επαναστατικής Επιτροπής αναγνώρισε άμεσα ότι οι υπάρχουσες δομές του κράτους ήταν ανεπαρκείς. Έτσι, το Νοέμβριο του 1922 ίδρυσε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, για να συνδράμει το Υπουργείο στην αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών των προσφύγων. Το Ταμείο λειτούργησε ως ανεξάρτητος οργανισμός με τη μορφή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, υπαγόμενο στο Υπουργείο Περιθάλψεως, στο οποίο και παρέδιδε τακτικές εκθέσεις πεπραγμένων και απολογισμούς. Διακηρυγμένος στόχος του ήταν να διαχειριστεί τους πόρους που είχαν συγκεντρωθεί και συνεχίζονταν να μαζεύονται από εράνους, κληροδοτήματα και δωρεές για την περίθαλψη και την εγκατάσταση των προσφύγων, ενώ προβλεπόταν επίσης να δέχεται κρατική χρηματοδότηση. Για την οργάνωση και την εφαρμογή του έργου του Ταμείου σε τοπικό επίπεδο, προβλέφθηκε η ίδρυση παραρτημάτων ανά περιφέρεια.

Κεντρικό όργανο διοίκησης του Ταμείου ήταν ένα δεκαμελές Διοικητικό Συμβούλιο, με αρμοδιότητες τη διαχείριση και το μοίρασμα των πόρων, τη χάραξη της γενικής πολιτικής και την κατεύθυνση των επιμέρους δομών για την εφαρμογή της. Η σύσταση αυτού του Συμβουλίου παρουσιάζει ενδιαφέρον. Αποτελούνταν από:

1. Το Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Οικονομικών
2. Το Διευθυντή της Υπηρεσίας Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας
3. Τον Πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου
4. Τον Πρόεδρο της Ένωσης Ημερησίου Τύπου
5. Τον Πρόεδρο της Εργατικής Συνομοσπονδίας
6. Το Γενικό Πρόεδρο της Πανελληνίας Ομοσπονδίας Επαγγελματιών
7. Έναν αντιπρόσωπο προσφυγικών οργανώσεων, διορισμένου με βασιλικό διάταγμα
8. Τρεις ιδιώτες, διορισμένους με βασιλικό διάταγμα μετά από πρόταση του Υπουργού

⁶⁶ Για τη δημόσια υγεία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και τη σχέση της με το προσφυγικό ζήτημα βλ. Κώστας Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή*, ο.π., σελ. 41-73 και Βασιλική Θεοδώρου, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: εμπλοκές και όρια», στο Έφη Αβδελά, Ραϋμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρής, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο, μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017, σελ. 233-257. Ευρύτερα για το ζήτημα των προνοιακών πολιτικών: Κυριόπουλος, Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2008

Περιθάλψεως.⁶⁷

Από τα παραπάνω μπορούμε να συναγάγουμε τα εξής. Το Ταμείο συγκροτήθηκε ως «ανεξάρτητος οργανισμός», ωστόσο παρέμενε ένας κατ' εξοχήν κρατικός οργανισμός πρόνοιας, πλήρως ελεγχόμενος από την πολιτική εξουσία. Όχι μόνο υπαγόταν στο Υπουργείο Περιθάλψεως, αλλά επιπλέον στη διοίκησή του συμμετείχαν αξιωματούχοι των Υπουργείων Οικονομικών και Γεωργίας. Από την άλλη, η συμμετοχή εκπροσώπων μη κρατικών φορέων στη διοίκηση φανερώνει τη σύμπραξη -από πολύ νωρίς- δημοσίου τομέα, ιδιωτικού και κοινωνίας πολιτών για την περίθαλψη και την αποκατάσταση των προσφύγων. Τέλος, η συμμετοχή εκπροσώπου των προσφυγικών οργανώσεων δείχνει ότι υπήρχαν δίκτυα και ομάδες προσφύγων που είχαν τη δυνατότητα να συνομιλούν άμεσα με το κράτος και πιθανόν να επηρεάζουν πτυχές των πολιτικών αποκατάστασης.

Από το 1922 μέχρι το 1925, το Ταμείο ασχολήθηκε κυρίως με το ζήτημα της στέγασης και υπήρξε ο βασικός φορέας υπεύθυνος για την ανέγερση κατοικιών για τους πρόσφυγες, σε συνεργασία πάντα με το Υπουργείο Προνοίας. Χρηματοδοτήθηκε κυρίως από εράνους και κρατικές επιχορηγήσεις και διαχειρίστηκε συνολικά ένα ποσό της τάξεως των 360 εκατομμυρίων δραχμών. Επιπλέον, υποστηρίχθηκε οικονομικά και από τους ίδιους τους πρόσφυγες, καθώς εισέπραττε από αυτούς ενοίκια για τα οικήματα που κατασκεύαζε.⁶⁸

Κατά την τριετία 1922-1925, το Ταμείο και το Υπουργείο κατασκεύασαν 22.837 οικήματα σε όλη τη χώρα. Από αυτά, τα 6.500 ήταν κατασκευές του Ταμείου, εκ των οποίων τα 2.500 παραδόθηκαν ημιτελή και ολοκληρώθηκαν αργότερα από την ΕΑΠ. Επρόκειτο για κατασκευές κάθε είδους, από ξύλινα παραπήγματα, προσωρινά καταλύματα δηλαδή, μέχρι και διώροφα σπίτια. Παρ' ότι δεν γνωρίζουμε τους ακριβείς αριθμούς, η έρευνα έχει δείξει ότι η πλειονότητα των οικημάτων που χτίστηκαν σε αυτήν την περίοδο ήταν άνηκαν στην κατηγορία των παραπηγμάτων. Γνωρίζουμε επίσης ότι τα καλύτερα και τα πιο κατάλληλα για μονιμότερη σπίτια χτίστηκαν από το Ταμείο στα προάστια των μεγάλων πόλεων αλλά και σε μικρές πόλεις όπως ο Βόλος.⁶⁹

Η δραστηριότητα του Ταμείου, αντίθετα με το προσωρινό μέτρο των επιτάξεων, ισορροπεί μεταξύ βραχυπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης πολιτικής. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του ιδρυτικού νομοθετικού διατάγματος, στόχος του Ταμείου ήταν η «*περίθαλψη εν γένει και εγκατάσταση των προσφύγων*».⁷⁰ Η περίθαλψη είναι πάντα κάτι προσωρινό. Αφορά την κάλυψη ορισμένων έκτακτων

67 ΦΕΚ 227, 9 Νοεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων»

68 Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας*, ο.π., σελ 135

69 Στο ίδιο, σελ. 136-138

70 ΦΕΚ ΦΕΚ 227, 9 Νοεμβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων», άρθρο 1

αναγκών και τελειώνει μόλις αυτές οι ανάγκες καλυφθούν. Η έννοια της εγκατάστασης όμως συνδέεται άμεσα με την έννοια της μονιμότητας, ή καλύτερα της σταθερότητας. Φαίνεται ότι κατά την ίδρυση του Ταμείου υπήρχε το σκεπτικό να παρθούν μέτρα που να εξυπηρετούσαν την μακροχρόνια, αν όχι οριστική, αποκατάσταση των προσφύγων. Η στέγαση πάντως των προσφύγων στις πόλεις, ακόμα και στα καλύτερα σπίτια, δεν αποτελεί από μόνη της αποκατάσταση καθώς δεν εγγυάται την εξασφάλιση εργασίας. Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η οριστική αστική αποκατάσταση ξεκίνησε να γίνεται πραγματικότητα με συστηματικό τρόπο μετά το 1925, βάσει του σχεδίου που εφάρμοσε η ΕΑΠ.⁷¹

Το Ταμείο Περιθάλψεως δεν είχε τους πόρους και την τεχνγνωσία της ΕΑΠ. Με τα οικήματα που έχτισε ωστόσο, κάλυψε σε ένα βαθμό την άμεση ανάγκη της στέγασης. Η σημαντικότερη συνεισφορά όμως του Ταμείου ήταν ότι έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία των πρώτων προσφυγικών οικισμών, στο Βύρωνα, την Καισαριανή, τη Νέα Ιωνία και την Κοκκινιά. Η δημιουργία αυτών των συνοικισμών συνδέθηκε και με την πρακτική της αυτοστέγασης. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, η αυτοστέγαση των προσφύγων επηρεάστηκε και βασίστηκε εν πολλοίς στις δομές που δημιούργησαν οι επίσημοι φορείς, ακόμα κι αν ορισμένες φορείς ήρθε σε αντίθεση μαζί τους.

Όπως αναδεικνύεται από τις σχετικές εκθέσεις του τμήματος αστικής αποκατάστασης της ΕΑΠ, οι κατασκευές του Ταμείου και του Υπουργείου εξακολούθησαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη στέγαση των προσφύγων, ακόμα και μετά την εμπλοκή της Επιτροπής. Το 1927 στην Αθήνα διέμεναν 47.245 οικογένειες προσφύγων. Από αυτές, περίπου 28.000 στεγάστηκαν με δικά τους έξοδα. Η ΕΑΠ είχε κατασκευάσει 10.523 κατοικίες στις οποίες διέμεναν 16.333 οικογένειες. Οι υπόλοιπες 9.340 οικογένειες εξακολουθούσαν να μένουν σε κατοικίες που είχαν ανεγερθεί από το Ταμείο και το Υπουργείο Προνοίας.⁷² Ο αριθμός των οικογενειών που στέγασε η ΕΑΠ μέσα σε δύο χρόνια ξεπερνάει κατά πολύ αυτό που κατάφεραν κράτος και Ταμείο σε τρία χρόνια. Η διαφορά όμως δε φαίνεται τόσο μεγάλη αν συγκριθεί με το συνολικό αριθμό που είχε ανάγκη στέγασης. Αντίθετα, με μια τέτοια προσέγγιση και έχοντας υπ' όψιν την ανωτερότητα της ΕΑΠ σε επίπεδο τεχνγνωσίας, οργάνωσης και πόρων, αναδεικνύεται όχι μόνο πόσο σημαντικό αλλά και πόσο εντυπωσιακό, δεδομένων των συνθηκών, υπήρξε το έργο του Ταμείου και του κράτους, έστω και αν στη μεγάλη εικόνα παραμένει ανεπαρκές.

⁷¹ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 112-114

⁷² Β. Γκιζελή, *ο.π.*, σελ. 225

Γ. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, 1924-1930

Όπως είπαμε, από πολύ νωρίς φαινόταν ότι οι δομές του ελληνικού κράτους δεν μπορούσαν να σηκώσουν το βάρος της περίθαλψης, πόσο μάλλον της οριστικής αποκατάστασης. Ήδη από το Νοέμβριο του 1922, ο Νάνσεν με επιστολή του προς την Κοινωνία των Εθνών περιέγραφε την κατάσταση ως υπερβαίνουσα τις δυνατότητες της Ελλάδας, προτρέποντας την Κοινωνία των Εθνών να παρέμβει.⁷³ Παράλληλα, η ελληνική διπλωματία αναζητούσε βοήθεια από το εξωτερικό. Απευθυνόταν σε φιλανθρωπικές οργανώσεις, στην Αμερικανική Κυβέρνηση και στην Κοινωνία των Εθνών. Επιδίωξη της ελληνικής κυβέρνησης ήταν αφ' ενός η εμπλοκή οργανώσεων και άλλων χωρών στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων και αφ' ετέρου η εξασφάλιση ενός δανείου που θα επέτρεπε την εφαρμογή συστηματικών πολιτικών αποκατάστασης.⁷⁴

Στις αρχές του 1923 η ελληνική κυβέρνηση εξασφάλισε το πρώτο προσφυγικό δάνειο, ύψους ενός εκατομμυρίου λιρών, από την Τράπεζα της Αγγλίας. Ένας από τους όρους χορήγησης του δανείου ήταν η σύσταση ενός ανεξάρτητου από την ελληνική κυβέρνηση οργανισμού για τη διαχείρισή του. Σε αυτό το πλαίσιο και στον απόηχο της ανταλλαγής πληθυσμών και της Συνθήκης της Λωζάννης, το Σεπτέμβριο του 1923 Ελλάδα και Κοινωνία των Εθνών υπέγραψαν το Πρωτόκολλο ίδρυσης της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων.⁷⁵

Ωστόσο, η δημιουργία της ΕΑΠ δεν πρέπει να θεωρηθεί ούτε απόρροια κάποιου διεθνούς φιλανθρωπικού αισθήματος, ούτε απλά επίτευγμα της ελληνικής διπλωματίας. Αντίθετα, εγγράφεται πλήρως σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και ακολουθεί τις τάσεις των χρόνων που ακολούθησαν τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών το 1920 έμοιαζε να σηματοδοτεί μια νέα εποχή στη διεθνή διπλωματία και στην επίλυση ζητημάτων και αντιπαραθέσεων μεταξύ κρατών. Επιπλέον, στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών, λειτούργησαν μια σειρά από οργανισμοί με ανθρωπιστικό και προνοιακό χαρακτήρα. Ο πιο σχετικός με την παρούσα εργασία δεν είναι άλλος από τον Οργανισμό για τους Πρόσφυγες, το μετέπειτα Διεθνές Γραφείο Νάνσεν για τους πρόσφυγες. Από την αρχή της λειτουργίας του ο θεσμός αυτός έπαιξε κομβικό ρόλο στη διαχείριση των μεγάλων προσφυγικών ρευμάτων που

73 Έκθεση του F. Nansen προς την Κοινωνία των Εθνών σχετικά με την κατάσταση των προσφύγων στη Μικρά Ασία και την Ελλάδα, 22 Νοεμβρίου 1922, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό Αρχείο, Μουσείο Μπενάκη, Φάκελος 32, τεκμήριο 43

74 Μεγάλο κομμάτι του αρχείου Ελευθέριου Βενιζέλου του Μουσείου Μπενάκη, αποτελείται από επιστολογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου με αξιωματούχους της Ελληνικής Κυβέρνησης και διεθνείς παράγοντες. Οι επιστολές αυτές αναδεικνύουν τη συστηματική προσπάθεια της ελληνικής διπλωματίας να εξασφαλίσει διεθνή βοήθεια για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης.

75 Έ. Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ο.π.*, σελ. 103

γνώρισε η Ευρώπη στον απόηχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μεταξύ άλλων συμμετείχε στη διαχείριση προσφυγικών ροών από την Αυστρία προς την υπόλοιπη Ευρώπη, από τη Σοβιετική Ένωση προς τη Δύση και φυσικά από την Μικρά Ασία προς την Ελλάδα.⁷⁶ Υπό αυτήν την έννοια λοιπόν, η ΕΑΠ και το έργο της στην Ελλάδα αποτελούν εντυπωσιακά και ιδιαίτερα, αλλά όχι μοναδικά φαινόμενα. Η ελληνική πραγματικότητα διαμορφώνεται και καθορίζεται, όχι αποκομμένη, αλλά πλήρως ενταγμένη στο διεθνές πλαίσιο της εποχής.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων διοικούνταν από τετραμελές συμβούλιο, αποτελούμενο από δύο μέλη διορισμένα από την ελληνική κυβέρνηση, ένα διορισμένο από την Κοινωνία των Εθνών και έναν Αμερικανό, ο οποίος και αναλάμβανε τη θέση του προέδρου. Εκτός από το δάνειο του 1923, το έργο της ΕΑΠ χρηματοδοτήθηκε από άλλα δύο δάνεια, το 1924, ύψους ενός εκατομμυρίου και 12,3 εκατομμυρίων αντίστοιχα, καθώς και άλλο ένα το 1927, ύψους 5 εκατομμυρίων λιρών. Ως προς τη στελέχυσή της, η Επιτροπή είχε τη δυνατότητα να προσλαμβάνει ελεύθερα προσωπικό. Επιπλέον, στελεχώθηκε από εργαζομένους του Υπουργείου Γεωργίας και του Υπουργείου Προνοίας, ενώ απορρόφησε και τη δομή της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας.⁷⁷

Από την αρχή η ΕΑΠ διαχώρισε την αποκατάσταση σε αγροτική και αστική, δίνοντας προτεραιότητα στην πρώτη. Η αγροτική αποκατάσταση θεωρήθηκε αφ' ενός ευκολότερα εφαρμόσιμη και αφ' ετέρου συμβατότερη με τον τελικό στόχο να γίνουν οι πρόσφυγες όσο το δυνατόν περισσότερο αυτοσυντήρητοι. Με αυτή τη λογική, από τους συνολικούς πόρους που διαχειρίστηκε η ΕΑΠ, το 86,35% αξιοποιήθηκε για την αγροτική αποκατάσταση. Κατά την περίοδο 1923-1930, η Επιτροπή κατασκεύασε στην ύπαιθρο περίπου 50.000 νέες κατοικίες και διένειμε συνολικά σχεδόν 130.000 σπίτια στα οποία στεγάστηκαν πρόσφυγες.⁷⁸

Η εγκατάσταση σε σπίτια σε αγροτικές περιοχές δεν καθιστούσε βέβαια από μόνη της τους πρόσφυγες αγρότες. Η πολιτική που ακολουθήθηκε για αυτό το σκοπό ήταν η μαζική διανομή γης. Η αναγκαιότητα αποκατάστασης των Μικρασιατών συνδέθηκε έτσι με τη διαδικασία αγροτικής μεταρρύθμισης που είχε ξεκινήσει με αργά βήματα τα προηγούμενα χρόνια, επιταχύνοντας και ριζοσπαστικοποιώντας την.

Οι κοινωνικές αντιθέσεις που χαρακτήριζαν το αγροτικό ζήτημα είχαν οξυνθεί ήδη από τα τέλη του

76 Ενδεικτικά για το διεθνές πλαίσιο και την Κοινωνία των Εθνών: Charles Howard Ellis, *The origin, structure and working of the League on Nations*, Riverside Press, Cambridge, 1928, F. P. Walters, *A History of the League of Nations*, Oxford University Press, London, 1952, Donald S. Birn, *The League of Nations Union, 1918-1945*, Clarendon Press, Oxford, 1981, Ruth Henig, *The Peace that never was: A History of the League of Nations*, Haus Publishing, London, 2019

77 Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», ο.π., σελ. 102-104

78 Στο ίδιο, σελ. 104-108

19ου αιώνα με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος.⁷⁹ Το 1911, η αναθεώρηση του άρθρου 17 του Συντάγματος άνοιξε το δρόμο για την εφαρμογή αγροτικής μεταρρύθμισης, ωστόσο οι Βαλκανικοί Πόλεμοι διέκοψαν αυτήν την πορεία. Το 1917 η αγροτική μεταρρύθμιση εξαγγέλθηκε με το Νόμο 1072, αλλά για άλλη μια φορά το πολεμικό πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου, καθώς και ο εθνικός διχασμός κατέστησαν αδύνατη την εφαρμογή του. Με την άφιξη των προσφύγων το 1922 εν όψει της αποκατάστασής τους ως αγρότες, η ανάγκη για αναδιανομή της γης ήταν επιτακτικότερη από ποτέ. Η ανταλλαγή των πληθυσμών έδωσε τη δυνατότητα διανομής κτημάτων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων σε Μικρασιάτες, αλλά και το έναυσμα για την απαλλοτρίωση ιδιωτικών εκτάσεων σε όλη την επικράτεια, καθώς και τη διάθεση κτημάτων του δημοσίου σε μικροκαλλιεργητές. Ως κατ' εξοχήν υπεύθυνη για την αγροτική αποκατάσταση από το 1924, η ΕΑΠ συντόνισε τη διανομή αυτών των κτημάτων στους μικρασιάτες πρόσφυγες.⁸⁰

Παρ' ότι στον τομέα της αστικής αποκατάστασης το έργο της ΕΑΠ δεν ήταν τόσο μεγάλο όσο στην ύπαιθρο, παραμένει σημαντικό. Σε σχέση με την ύπαιθρο όμως, στα αστικά κέντρα υπήρχαν μεγαλύτερες δυσκολίες, τόσο ως προς τη στέγαση, όσο και ως προς την επαγγελματική αποκατάσταση των Μικρασιατών. Άδεια σπίτια για να κατοικήσουν πρόσφυγες, όπως αυτά των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων στην επαρχία, δεν υπήρχαν στις πόλεις. Αντίθετα, κάθε χώρος που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως στέγη, έστω προσωρινή, ήταν ήδη υπό χρήση. Αλλά και η εξασφάλιση εργασίας στις πόλεις ήταν δυσκολότερη. Στην ύπαιθρο αρκούσε η παραχώρηση λίγης γης για να θεωρηθεί μια οικογένεια προσφύγων υποτυπωδώς αποκατεστημένη. Στις πόλεις οι πρόσφυγες έπρεπε να βρουν δουλειά, ή ιδανικά να δημιουργήσουν μικρές δικές τους επιχειρήσεις.⁸¹

Η ΕΑΠ συνέχισε στην ουσία το έργο του Ταμείου Περιθάλψεως ως προς τη στέγαση των προσφύγων στις πόλεις. Έως το 1930 παρέδωσε 27.600 ολοκληρωμένες κατοικίες προσφύγων σε 125 οικισμούς πανελλαδικά. Κάποιες από αυτές κατασκευάστηκαν εξ ολοκλήρου από το μηχανισμό της ΕΑΠ, ενώ άλλες είχαν ξεκινήσει να χτίζονται από πριν και η Επιτροπή επέβλεψε την ολοκλήρωσή τους. Σε γενικές γραμμές, η διαδικασία για την κατασκευή οικιών μπορούσε να ακολουθήσει δύο διαφορετικές διαδικασίες. Η πρώτη ήταν η διενέργεια διαγωνισμού από την ΕΑΠ για να βρεθεί εργολάβος να αναλάβει την οικοδόμηση. Η δεύτερη ήταν η παροχή οικοδομικών υλικών σε πρόσφυγες για να χτίσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους, είτε ατομικά – οικογενειακά, είτε μέσω οικοδομικών συνεταιρισμών. Η στέγαση ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις επιβάρυνε οικονομικά τους πρόσφυγες με

⁷⁹ Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 90

⁸⁰ Μπάμπης Β. Αλιβιζάτος, *Η γεωργική Ελλάδα και η εξέλιξή της*, Αθήνα 1939, σελ. 30-34

⁸¹ Κοινωνία των Εθνών

χρέη τα οποία σε πολλές περιπτώσεις αδυνατούσαν να αποπληρώσουν. Για τα σπίτια που χτίζονταν με τη διαδικασία του διαγωνισμού, οι πρόσφυγες αναγκάζονταν να τα νοικιάζουν από την ΕΑΠ έως ότου αποπληρωνόταν το κόστος της κατασκευής οπότε και οι οικίες θα πέρναγαν στην κυριότητά τους. Ακόμα και για τα σπίτια που έχτιζαν οι ίδιοι, ακολουθούσε αντίστοιχη διαδικασία καθώς καλούνταν να αποπληρώσουν το κόστος των οικοδομικών υλικών που τους είχαν χορηγηθεί. Η αδυναμία αποπληρωμής των χρεών από τους πρόσφυγες και η διεκδίκησή τους από την ΕΑΠ υπήρξε ένα από τα σημεία που, όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο 4, δημιούργησαν εντάσεις μεταξύ των Μικρασιατών και της Επιτροπής.⁸²

Βασισμένη στη έργο που είχε προηγηθεί, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων εφάρμοσε πολιτικές τεράστιας σημασίας για την ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης. Οι πολιτικές αυτές ωστόσο δεν ήταν άνευ ελλείψεων και αδυναμιών. Δεν ήταν λίγοι οι πρόσφυγες που ακόμα και μετά το τέλος του έργου της ΕΑΠ στερούνταν αξιοπρεπούς κατοικίας και ήταν αναγκασμένοι να ζουν σε αντίσκηνα και παράγκες.⁸³ Επιπλέον, στις πόλεις η στέγαση δεν εξασφάλιζε ιδιαίτερη ποιότητα ζωής αν δε συνοδευόταν από εργασία και, όπως είπαμε, οι πρόσφυγες έπρεπε να πληρώσουν για να αποκτήσουν πλήρη κυριότητα των οικημάτων που τους παρέδιδε η ΕΑΠ. Συνεπώς, ακόμη και αυτοί που αποκτούσαν κατοικία, συχνά βρισκόνταν σε συνθήκες οικονομικής ανέχειας και οριακής επιβίωσης.

Δ. Η τετραετία Βενιζέλου 1928-1932: προνοιακή πολιτική και στέγαση προσφύγων

Η περίοδος διακυβέρνησης Βενιζέλου από το 1928 έως το 1932 έμεινε γνωστή ως Τετραετία και θεωρείται η δεύτερη χρυσή περίοδος του Βενιζελισμού στην Ελλάδα, μετά την πρώτη διακυβέρνηση το 1910-1920. Σε γενικές γραμμές επρόκειτο για μια περίοδο αλλαγών και μεταρρυθμίσεων. Έχοντας υποσχεθεί να συνεχίσει το έργο του 1910-1915, ο Ελευθέριος Βενιζέλος εφάρμοσε ένα πρόγραμμα εκσυγχρονισμού, με έμφαση στην οικονομία και την ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, απ' όπου άλλωστε προερχόταν μια μεγάλη μάζα υποστηρικτών του, προσφύγων αλλά και γηγενών που είχαν μετατραπεί σε μικροϊδιοκτήτες γης από την αγροτική μεταρρύθμιση.⁸⁴

Στον ευρύτερο χώρο της περίθαλψης και της πρόνοιας έγιναν σημαντικές αλλαγές, καθοριστικές για την πολιτική αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος. Υπό αυτήν την έννοια,

82 Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940*, ο.π., σελ.

83 *Στο ίδιο*,

84 Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων, Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ο.π., σελ. 17-21

μπορούμε να μιλήσουμε για έναν σταθμό στην ιστορία της προσφυγικής αποκατάστασης, καθώς κατ' αυτήν την τετραετία μετασηματίστηκαν οι αρμόδιοι θεσμοί και εφαρμόστηκαν νέες πολιτικές, οι οποίες βέβαια παρέμειναν στην ίδια γενική κατεύθυνση που είχε ακολουθηθεί κατά τα προηγούμενα έτη.

Όπως είδαμε και παραπάνω, το Υπουργείο Προνοίας είχε μια ταραγμένη πορεία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. Η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση Βενιζέλου του 1928 το αναδιοργάνωσε, αρχικά με το νομοθετικό διάταγμα «περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως»⁸⁵ Παράλληλα, διαχώρισε τον τομέα της Δημόσιας Υγείας ιδρύοντας Υφυπουργείο Υγιεινής⁸⁶ και τελικά το 1929 προχώρησε στη σύσταση αυτοτελούς Υπουργείου Υγείας.⁸⁷

Η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος παρέμεινε μια από τις βασικές αρμοδιότητες του Υπουργείου Προνοίας. Συγκεκριμένα, συστάθηκε το Κεντρικό Συμβούλιο Προνοίας και Αντιλήψεως, με σκοπό την ανέγερση αστικών προσφυγικών συνοικισμών και τη συντήρηση των ήδη υπαρχόντων.

Το Συμβούλιο αποτελείτο από:

1. Το Γενικό Διευθυντή της Γενικής Διευθύνσεως Δημοσίου Λογισμικού, ως πρόεδρο
2. Το Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.
3. Τους διευθυντές Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.
4. Το Διευθυντή ή κάποιον άλλο ανώτερο τεχνικό υπάλληλο του Υπουργείου Συγκοινωνιών
5. Του Διευθυντή της Υπηρεσίας Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας
6. Τέσσερις πρόσφυγες, διορισμένους από το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.

Με βασικό φορέα το Κεντρικό Συμβούλιο, το Υπουργείο Προνοίας διαχειρίστηκε το ζήτημα της αστικής αποκατάστασης έως το 1932, οπότε και το Υπουργείο ανασυστάθηκε ως Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, περιλαμβάνοντας Διεύθυνση Αστικής Αποκατάστασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη σύσταση του Συμβουλίου εντοπίζεται ένα κοινό χαρακτηριστικό με το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων: η συμπερίληψη εκπροσώπων των προσφύγων μέχρι και στα ανώτερα κλιμάκια λήψης αποφάσεων για την αποκατάσταση.⁸⁸ Δυστυχώς, στις διαθέσιμες πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές δεν υπάρχουν παραπάνω στοιχεία για τη διαδικασία επιλογής, τη δράση και τη σχέση που είχαν αυτοί οι εκπρόσωποι με άλλους πρόσφυγες. Ωστόσο, η κριτική στάση μεγάλης

⁸⁵ ΦΕΚ 163, 16 Αυγούστου 1928, Νομοθετικό Διάταγμα «περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως»

⁸⁶ ΦΕΚ 174, 25 Αυγούστου 1928, Νομοθετικό Διάταγμα «περί συστάσεως Υφυπουργείου Υγιεινής»

⁸⁷ ΦΕΚ 201, 16 Ιουνίου 1929, Νόμος 4172 «περί συστάσεως αυτοτελούς Υπουργείου Υγιεινής»

⁸⁸ ΦΕΚ 163, 16 Αυγούστου 1928, Νομοθετικό Διάταγμα «περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως», άρθρο 19

μερίδας των προσφύγων προς τους πολιτικούς που χαρακτηρίστηκαν «προσφυγοπατέρες»⁸⁹, πιθανόν να μεταφέρεται και σε αυτούς που συμμετείχαν σε θεσμούς όπως το Ταμείο Περιθάλψεως και Διεύθυνση Αποκατάστασης. Η παρούσα μελέτη ωστόσο δεν δύναται να προβεί παρά σε υποθέσεις.

Η πολιτική των Φιλελευθέρων στην περίοδο 1928-1932, όσον αφορά τη στέγαση των προσφύγων, παρουσιάζει μια μείζων διαφορά σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Η έμφαση πλέον δίνεται όχι στην κατασκευή οικιών για τους πρόσφυγες, αλλά στη συγκρότηση ενός θεσμικού πλαισίου και στην παροχή των μέσων για να χτίσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους. Η πολιτική αυτή δεν αφορά μόνο τους πρόσφυγες, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφορικά με τη λαϊκή κατοικία στα αστικά κέντρα. Στο νομοθετικό διάταγμα του 1928 για την οργάνωση του Υπουργείου Προνοίας διαβάζουμε ότι μεταξύ των αρμοδιοτήτων του Υπουργείου είναι: «*Η εξασφάλιση ευθυνης κατοικίας διά τας λαϊκάς τάξεις δια της αναπτύξεως του πνεύματος του Οικοδομικού Συνεταιρισμού*».

Αυτό φυσικά δεν αποκλείει τη συνέχιση των πολιτικών ανέγερσης οικισμών αλλά και επιτάξεων για τις ανάγκες των προσφύγων. Στην ίδια παράγραφο ως στόχος του Υπουργείου αναφέρεται:

«Η ανέγερσις προσωρινών και μονίμων κατοικιών προς εγκατάστασιν των αστών και αστέγων προσφύγων. Η προς τον σκοπόν τούτων απαλλοτριώσεως των αναγκαίων γηπέδων και επιτάξις τούτων. Η επίταξις ιδιωτικών οικημάτων προς εγκατάστασιν προσφύγων».⁹⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση Βενιζέλου προωθεί περισσότερο τους προσφυγικούς οικοδομικούς συνεταιρισμούς και λιγότερο τη διενέργεια διαγωνισμών για την οικοδόμηση μέσω εργολάβων. Το γενικό θεσμικό πλαίσιο για τους συνεταιρισμούς είχε τεθεί από το 1915 με το νόμο 602.⁹¹ Το καλοκαίρι του 1927, η κυβέρνηση Ζαΐμη είχε θέσει τις βάσεις για τη λειτουργία των προσφυγικών οικοδομικών συνεταιρισμών με σχετικό νομοθετικό διάταγμα.⁹² Το 1929, η κυβέρνηση Βενιζέλου ενίσχυσε περαιτέρω το παραπάνω νομοθετικό πλαίσιο, ψηφίζοντας το νόμο 3875 «*περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων*».⁹³

Σε γενικές γραμμές, οι δύο νόμοι κινούνται σε αντίστοιχη κατεύθυνση. Ορίζουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη σύσταση των συνεταιρισμών, τις διαδικασίες για την επικύρωση του καταστατικού, για την παραχώρηση γηπέδων και οικοπέδων από το Υπουργείο, για την οικοδόμηση από το συνεταιρισμό και για την οικονομική του ενίσχυση από το δημόσιο.

89 Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018, σελ. 200

90 ΦΕΚ 163, 16 Αυγούστου 1928, Νομοθετικό Διάταγμα «περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως», άρθρο 1

91 ΦΕΚ 33, 24 Ιανουαρίου 1915, Νόμος 602 «περί συνεταιρισμών»

92 ΦΕΚ 142, 14 Ιουλίου 1927, Νομοθετικό Διάταγμα «περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»

93 ΦΕΚ 47, 11 Φεβρουαρίου 1929, Νόμος 3875 «περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»

Με το νόμο του 1927, πέντε τουλάχιστον πρόσωπα -πρόσφυγες- απαιτείται να συνάψουν καταστατικό, το οποίο να εγκριθεί από το Υπουργείο Προνοίας. Στη συνέχεια ο συνεταιρισμός, για να λάβει οικόπεδο, υποχρεούται να καταβάλει προκαταβολή, το ύψος της οποίας καθορίζεται από την αξία του οικοπέδου και από το εάν πρόκειται για ιδιοκτησία του δημοσίου ή κάποιου ιδιώτη. Έπειτα, ο οικοδομικός συνεταιρισμός είναι υποχρεωμένος εντός τριών μηνών να καταθέσει τουλάχιστον το ήμισυ των δαπανών για την ανέγερση οικιών, σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του, και εντός 9 μηνών να ξεκινήσει τις εργασίες, είτε απ' ευθείας είτε μέσω εργολάβου, σε συνεργασία με την τεχνική υπηρεσία του Υπουργείου και με ιδιώτες μηχανικούς. Όλα τα έξοδα βαραίνουν τον ίδιο το συνεταιρισμό, ωστόσο δύναται να λάβει οικονομική ενίσχυση από το Υπουργείο, με τη μορφή μακροπρόθεσμου δανείου με τόκους, ίση με την κατάθεση που έχει κάνει σε τράπεζα για τις οικοδομικές δαπάνες, την οποία λαμβάνει μόνο αφού έχει δαπανήσει αντίστοιχο ποσό για την ανέγερση του οικισμού. Οι κατοικίες που οικοδομούνται δεν περνούν στην πλήρη κυριότητα των συνεταιριών, παρά μόνο όταν ο συνεταιρισμός έχει εξοφλήσει όλες του τις σχετικές οικονομικές υποχρεώσεις.⁹⁴

Ο νόμος Βενιζέλου του 1929 παρουσιάζει ελαχιστες διαφορές ως προς τις διαδικασίες, αλλά περιλαμβάνει οικονομικές διευκολύνσεις για τους συνεταιρισμούς. Αφ' ενός, γίνεται ευκολότερο να λάβει ο εκάστοτε συνεταιρισμός τη διευκόλυνση, καθώς δεν χρειάζεται να έχει δαπανήσει κάποιο ποσό για την οικοδόμηση. Αφ' ετέρου, η οικονομική ενίσχυση παρέχεται ως άτοκο δάνειο και έτσι δεν επιβαρύνει περαιτέρω τους προσφυγικούς συνεταιρισμούς.⁹⁵ Η πολιτική αυτή εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ενίσχυσης και προώθησης του συνεταιριστικού μοντέλου από την πολιτεία, η οποία συνονίστηκε με τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης.

Είναι δύσκολο να αποτιμήσουμε την πολιτική της περιόδου 1928-1932 και να την κρίνουμε ως επιτυχημένη ή αποτυχημένη. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι το 1930, με τη διάλυση της ΕΑΠ, πάνω από 30.000 οικογένειες παρέμεναν ανεπαρκώς στεγασμένες και έμεναν σε παράγκες ή σε τρώγλες. Επιπλέον, η έρευνα έχει αναδείξει ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, κυρίαρχη τάση ήταν η ικανοποίηση των στεγαστικών αναγκών μέσω της αυτοστεγάσης και της αυθαίρετης δόμησης. Ορισμένες από τις πτυχές αυτών των πρακτικών θα εξεταστούν κατά την περίοδο 1922 – 1932 αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο.⁹⁶

Όπως έχει αναδείξει η έρευνα, οι μικρασιάτες ταυτίστηκαν από νωρίς με την παράταξη του βενιζελισμού. Ως εκ τούτου, ο σχηματισμός κυβέρνησης με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο το

94 ΦΕΚ 142, 14 Ιουλίου 1927, Νομοθετικό Διάταγμα «περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»

95 ΦΕΚ 47, 11 Φεβρουαρίου 1929, Νόμος 3875 «περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»

96 Ε. Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση 1922-1930», *ο.π.*, σελ. 113

1928 συνοδεύτηκε από πλήθος προσδοκιών για την ικανοποίηση των προσφυγικών αναγκών, ιδιαίτερα όσων αφορά τη στέγαση, αλλά και τις αποζημιώσεις για τις περιουσίες των ανταλλάξιμων. Η αδυναμία της κυβέρνησης Βενιζέλου να ικανοποιήσει απόλυτα αυτές τις προσδοκίες, σε συνδυασμό με την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας το 1930, δημιούργησε τριγμούς στην άλλοτε άρρηκτη σχέση μικρασιατών και βενιζελισμού. Να σημειωθεί βέβαια ότι συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες, όπως οι οικονομικές συνέπειες της κρίσης του 1929 και η προσέγγιση των μικρασιατών από άλλους πολιτικούς χώρους, όπως το Λαϊκό Κόμμα αλλά και το ΚΚΕ.⁹⁷

Παρ' όλα αυτά, οι Φιλελεύθεροι ως κόμμα παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό το ιδεολογικό σπίτι των προσφύγων. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πρόσωπο αντιμετωπίζεται από αρκετούς πρόσφυγες ως προστάτης. Σύλλογοι, συνεταιρισμοί, αλλά και μεμονωμένα άτομα αποστέλλουν συστηματικά επιστολές προς τον ίδιο το Βενιζέλο ζητώντας να εξετάσει θέματα που τους απασχολούν, να τους διευκολύνει και να ικανοποιήσει αιτήματά τους. Πρόκειται για φαινόμενο που παρατηρείται και πριν σχηματίσει ο Βενιζέλος κυβέρνηση, αλλά εντείνεται κατά την τετραετία 1928-1932.

Για παράδειγμα, το καλοκαίρι του 1932, πρόσφυγες που διαμένουν στην Αμφιλοχία απευθύνονται στον Ελευθέριο Βενιζέλο σχετικά με τις κατοικίες στις οποίες κατοικούν και τα μισθώματα που καταβάλλουν. Αναφέρουν ότι με την άφιξή τους στην Ελλάδα, τους παραχωρήθηκε ένα κτίριο του δημοσίου, μια παλιά αποθήκη, για να στεγαστούν. Αλλά το κτίριο ήταν σε κακή κατάσταση και βρέθηκαν να υποφέρουν από ασθένειες και αναγκάστηκαν να επιβαρύνουν οικονομικά την προσφυγική κοινότητα για να κάνουν ορισμένες στοιχειώδεις επισκευές. Μετά από αίτημά τους, ο Βενιζέλος είχε μεσολαβήσει, όπως λένε, για να απαλαχθούν τουλάχιστον από το φόρο για το κτίριο. Ωστόσο τώρα καταγγέλλουν ότι ο τοπικός έφορος, τον οποίον κατονομάζουν, τους αναγκάζει να πληρώνουν φόρο για ένα κτίριο που είναι όπως το χαρακτηρίζουν, «παντελώς άχρηστο». Έτσι ζητάνε εκ νέου βοήθεια από τον Βενιζέλο. Επισυνάπτουν μάλιστα στην επιστολή τους και έγγραφο από γιατρό που πιστοποιεί την ακαταλληλότητα του κτιρίου. Οι εκφράσεις που χρησιμοποιούν και οι αποθεωτικοί χαρακτηρισμοί που του αποδίδουν είναι εντυπωσιακοί και ενέχουν σαφή στοιχεία προσωπολατρίας:

«Σ' εσέ Μεγάλε μας Πατέρα εναπόκειται η απαλλαγή μας από το φόρο αυτό που για μας είναι δυστυχώς περιουσία ολόκληρη.[...] Σείς είσθε η τελευταία μας ελπίς και η μόνη μας παρηγοριά, αν και

97 Για τη σχέση προσφύγων και βενιζελισμού βλέπε ενδεικτικά: Κώστας Κατσάπης «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ 127-147, Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα, 2017, ιδίως το κεφάλαιο 4: Πρόσφυγες και γηγενείς, Mark Mazower, «The refugees, the crisis and the collapse of venizelist hegemony, 1929-1932», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τόμος 9ος, Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, 1992, σελ. 119-134

σεις μας αφήσετε, ε..., τότε να το πάρουμε απόφασι πως είμαστε προορισμένοι να πεθάνουμε απ' την πείνα».⁹⁸

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ατομικών αιτημάτων προς τον Βενιζέλο αποτελούν οι επιστολές της Αγλαΐας Καραγιαννοπούλου και του Δημήτρη Γουλίδου. Η Αγλαΐα Καραγιαννοπούλου απευθύνεται στον Ελευθέριο Βενιζέλο για να ζητήσει στέγαση και πρόνοια για την ίδια και τα παιδιά της. Αναφέρει ότι μετά το θάνατο του συζύγου της, Αλέξανδρου Καραγιαννόπουλου, η ίδια έχει περιέλθει σε πλήρη οικονομική ανέχεια και είναι άστεγη.⁹⁹ Σε παρόμοιο πνεύμα, ο Δημήτρης Γουλίδης περιγράφει τη διαδρομή του ως πρόσφυγας από την Ανατολική Θράκη. Τονίζει ότι σε όλη του τη ζωή ήταν έντιμος «βιοπαλαιστής», αλλά μετά τα γεγονότα που τον έκαναν πρόσφυγα, χτυπήθηκε από ασθένειες που τον κατέστησαν ανίκανο να εργαστεί. Αναφέρει επίσης ότι το σπίτι που έχτισε παραλιακά της Καβάλας με δικά του χρήματα παραλίγο να καταστρεφεί ολοσχερώς από το κύμα, καθώς και ότι έπεσε θύμα εμπρησμού και διάρρηξης. Τέλος, παραπονιέται ότι η Εθνική Τράπεζα ανέβασε το ενοίκιο για το οικόπεδο του σπιτιού του στις 350 δραχμές το μήνα, ποσό που αδυνατεί να πληρώνει και απέρριψε την ένστασή του. Ζητάει από τον Βενιζέλο να μεριμνήσει ώστε να γίνει δεκτό το αίτημά του να μειωθεί το ενοίκιο, το οποίο κατέθεσε αρχικά στην Τράπεζα αλλά απορρίφθηκε.¹⁰⁰

Τέτοιου είδους επιστολές συνεχίζονται, ακόμα και μετά το τέλος της διακυβέρνησης Βενιζέλου το 1932. Για παράδειγμα, το 1933, οι κάτοικοι του προσφυγικού συνοικισμού Βελή-Μπαμπά Χαλκίδος, απευθύνονται στον Βενιζέλο σχετικά με το ζήτημα της εκτίμησης της αξίας του οικισμού. Σύμφωνα με τους πρόσφυγες, ολοκληρώθηκε το 1925, οπότε και έγινε η εκτίμηση της αξίας του. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1931, η αρμόδια υπηρεσία προχώρησε σε δεύτερη εκτίμηση, με την οποία απέδωσε μεγαλύτερη αξία στο οικόπεδο και ζήτησε από τους πρόσφυγες να πληρώσουν τη διαφορά. Η επιστολή καταγγέλλει την παραπάνω διαδικασία ως άδικη και παράτυπη και παρακαλεί τον Βενιζέλο να μεριμνήσει ώστε να συζητηθεί το θέμα και να βρεθεί λύση προς όφελος των προσφύγων.¹⁰¹

Οι παραπάνω επιστολές και πολλές άλλες παρόμοιες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αναδεικνύουν τη σχέση των προσφύγων με τον Βενιζέλο και την παράταξή του. Επιπλέον όμως -και κατά τη γνώμη μου αυτό είναι ακόμη σημαντικότερο- αναδεικνύουν έναν από τους τρόπους με τους οποίους οι μικρασιάτες αντιλαμβάνονται τη σχέση τους με το κράτος. Απ' ό,τι φαίνεται, το κράτος για τους πρόσφυγες δεν είναι τόσο οι μηχανισμοί του, η γραφειοκρατία και οι αναρίθμητες υπηρεσίες.

98 Ψηφιακό Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκελος 74, Τεκμήρια 12-13 και 12-14

99 Ψηφιακό Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκελος 74, Τεκμήριο 15-16

100 Ψηφιακό Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκελος 181, Τεκμήριο 1

101 Ψηφιακό Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκελος 187, Τεκμήριο 54

Αντίθετα, κράτος είναι οι άνθρωποι, στους οποίους προσωποποιείται άλλοτε η αδικία, όπως στην περίπτωση του έφορου της Αμφιλοχίας και άλλοτε η σωτηρία, όπως συμβαίνει με τον «Μεγάλο Πατέρα» Βενιζέλο. Στο τελευταίο κεφάλαιο, αφιερωμένο ακριβώς στη σχέση και την αλληλεπίδραση προσφύγων και θεσμών, θα επεκταθούμε πάνω σε αυτά τα ζητήματα.

3. Οι πρόσφυγες και τα σπίτια τους: καθημερινές πρακτικές, συσσωματώσεις, στρατηγικές επιβίωσης

Για τους χιλιάδες μικρασιάτες που έφτασαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες κατά τη διετία 1922-1923, η στέγαση υπήρξε από την αρχή θέμα ζωής και θανάτου. Επρόκειτο για αναπόσπαστο κομμάτι της αναγκαίας περίθαλψής τους. Στην προοπτική της μακροχρόνιας μόνιμης εγκατάστασης, η κατοικία αποτελούσε τη βάση για την οικοδόμηση της νέας ζωής. Ιδιαίτερα για τους πρόσφυγες των πόλεων, το σπίτι παρέμεινε για αρκετά χρόνια ένα από τα επιτακτικότερα ζητήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν. Εκτός από ζήτημα επιβίωσης, το σπίτι νοηματοδότησε και την καθημερινότητα. Τα σπίτια έκαναν τις γειτονιές και οι γειτονιές τις κοινότητες. Τελικά, η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία πέρασε μέσα από τη διαδικασία αναζήτησης μόνιμης κατοικίας, η οποία επηρέασε καθοριστικά τη συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας και μνήμης. Όπως παρατηρεί η Reneé Hirschon: «Το προσφυγικό σπίτι έγινε υλική ένδειξη, ακόμα και απόδειξη της ταυτότητας του απόκληρου. Στις αρχικές φάσεις της εγκατάστασης όμως παρείχε στους πρόσφυγες την πρώτη ευκαιρία φυσιολογικής οικογενειακής ζωής και ήταν το εστιακό σημείο της προσαρμογής τους στο νέο περιβάλλον τους και το κέντρο του κοινωνικού και συμβολικού τους κόσμου.»¹⁰²

Η αναζήτηση του νέου τόπου που θα γίνει σπίτι ήταν τόσο δύσκολη, όσο ήταν και πολυδιάστατη. Σε κάθε περίπτωση όμως ήταν μια διαδικασία στην οποία οι πρόσφυγες ενεπλάκησαν ως ενεργά ιστορικά υποκείμενα που δημιουργούσαν μια νέα πατρίδα. Στην προσπάθειά τους αυτή επιστράτευαν πολλά μέσα και υιοθέτησαν διάφορες και διαφορετικές πρακτικές, ατομικές και συλλογικές. Αυτές τις πρακτικές θα επιχειρήσω παρακάτω να αναδείξω, να αναλύσω και να αποκωδικοποιήσω. Ας σημειωθεί όμως εξ αρχής το εξής: Οι προσφυγικές στρατηγικές επιβίωσης σε σχέση με το ζήτημα της στέγασης συνδέονται άμεσα με τις σχετικές πολιτικές του κράτους και των αρμόδιων φορέων. Οι δύο αυτές πλευρές βρίσκονται διαρκώς σε μια διαλεκτική σχέση. Σε γενικές γραμμές, οι πρόσφυγες παραμένουν εξαρτημένοι από το κράτος, το οποίο με τις πολιτικές του θέτει το πλαίσιο της αποκατάστασης. Η εμπρόθετη δράση των υποκειμένων ωστόσο διαπραγματεύεται διαρκώς τα όρια αυτού του πλαισίου, άλλοτε με όρους συναίνεσης και άλλοτε με όρους διεκδίκησης.

Η δράση των προσφύγων παίρνει διάφορες μορφές, τις οποίες θα εξετάσουμε παρακάτω, όπως είναι η αυτοστέγαση, η παρέμβαση στο δημόσιο πεδίο μέσω του προσφυγικού τύπου και η δημιουργία προσφυγικών συλλόγων και σωματείων. Η κατοικία αποτελεί ένα από τα κατεξοχήν σημεία όπου όλα

¹⁰²Reneé Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2004, σελ. 204

τα παραπάνω συναντιούνται, καθώς πρόκειται για ένα από τα πιο μείζονα ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες. Προκύπτει έτσι ένα ψηφιδωτό πρακτικών, μέσα από το οποίο επιδιώκεται η εξασφάλιση καλύτερων όρων ζωής στη νέα πατρίδα, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνεται η ίδια η προσφυγική ταυτότητα. Η στέγαση δηλαδή είναι πεδίο στο οποίο βλέπουμε τους πρόσφυγες να αντιμετωπίζονται ως ενιαία κατηγορία από το κράτος και ταυτόχρονα να συγκροτούνται ως συλλογικό υποκείμενο. Αναδεικνύεται δηλαδή, τόσο η εμπρόθετη δράση των προσφύγων, όσο και οι τρόποι με τους οποίους η διεκδικήσεις τους και οι διαπραγματεύσεις τους με το κράτος διαμορφώνουν το πολιτικό περιεχόμενο της κοινωνικής σχέσης.

A. Άνθρωποι σε κίνηση

«Πρωτοβγήκαμε στη Χίο, ήταν το πιο κοντινό λιμάνι. Δεν μας κάναν καθόλου καλή υποδοχή. Είχε πέσει και πολύς κόσμος. Ούτε νερό να πιούμε δε μας δίναν. Σε δυο τρεις μέρες μπήκαμε στο καράβι και φύγαμε για τη Θεσσαλονίκη. Μείναμε έξι μήνες στο σπίτι μιας ξαδέρφης μας που είχε παντρευτεί στην Πέργαμο μ' έναν μεγαλέμπορο της Σερβίας, από τα Σκόπια, πριν το 1914. Στο μεταξύ δημοσιεύανε οι δικοί μας, μέχρι που συναντηθήκαμε στην Αθήνα όλοι, και σιγά σιγά έγινε ο συνοικισμός της Καισαριανής και πήραμε αυτό το σπίτι. Είμαστε από τους πρώτους, που ήρθαν εδώ, κάπου το 1926.»¹⁰³

Η Ζωή Τικμόγλου, η πρόσφυγας που καταθέτει την παραπάνω μαρτυρία, ζούσε πριν την Καταστροφή στη Μαγνησία της Μικράς Ασίας. Αναγκασμένη να εγκαταλείψει την πατρίδα της, έφτασε με καράβι στη Χίο. Από εκεί, πήγε στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια βρήκε την οικογένειά της στην Αθήνα και εγκαταστάθηκε στην Καισαριανή.

Για τη Ζωή Τικμόγλου, όπως και για τους περισσότερους πρόσφυγες, η άφιξη στην Ελλάδα δεν σημαίνει το τέλος του ταξιδιού. Η δραματική ιστορία της προσφυγιάς συνεχίζεται και μαζί της συνεχίζεται και η μετακίνηση από τόπο σε τόπο.

Οι πρόσφυγες που φτάνουν στην Ελλάδα συνεχίζουν να μετακινούνται για πολλούς λόγους. Ένας από τους πιο απλούς είναι η προσπάθεια να βρουν την οικογένειά τους, από την οποία έχουν χωριστεί. Η προσπάθεια για επανένωση της οικογένειας ήταν συχνά πολύ δύσκολη. Συνήθως περιλάμβανε την αναζήτηση άλλων προσφύγων, γνωστών, συγγενών ή κοντοχωριανών που μπορεί να γνώριζαν ή να είχαν ακούσει πού βρίσκονταν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Ο τύπος της εποχής έπαιζε επίσης

¹⁰³Μαρτυρία Ζωής Τικμόγλου, στο Φ.Δ. Αποστολόπουλος (επιμ.), *Η Εξοδος, τόμος Α', Μαρτυρίες από επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1980, σελ. 105-108

σημαντικό ρόλο. Οι αγγελίες από πρόσφυγες που έψαχναν τους δικούς τους (το «δημοσιεύανε οι δικοί μας» στην παραπάνω μαρτυρία) ήταν συχνό φαινόμενο και μάλλον χρήσιμο εργαλείο. Τέλος, καθώς καταγράφονταν οι πρόσφυγες, οι υπηρεσίες του Υπουργείου Προνοίας λειτουργούσαν και ως πηγή πληροφοριών για όσους έψαχναν την οικογένειά τους.¹⁰⁴

Η αναζήτηση εργασίας ήταν άλλος ένας λόγος μετακίνησης. Σε πολλές περιπτώσεις, πρόσφυγες που είχαν αποκατασταθεί ως αγρότες, ενώ προέρχονταν από αστικά επαγγέλματα, αδυνατούσαν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και επιχειρούσαν να μεταβούν σε αστικά κέντρα για να δουλέψουν. Το αντίστροφο επίσης συνέβαινε. Αγρότες πρόσφυγες προσπαθούσαν να αφήσουν τις πόλεις, να μην αποκατασταθούν ως αστοί, αλλά να βρουν μια κατοικία στην ύπαιθρο και να εργαστούν ως εργάτες γης ή, ιδανικά, να εξασφαλίσουν ένα δικό τους κομμάτι γης.

Τέλος, οι πρόσφυγες μετακινούνταν ψάχνοντας σπίτι. Από συνοικισμό σε συνοικισμό και από πόλη σε πόλη, πολλοί που δεν καλύπτονταν από τις επίσημες στεγαστικές πολιτικές αναζητούσαν μια μικρή παράγκα και τη δυνατότητα να την κάνουν σπίτι. Ακόμα κι αν δεν ήταν άστεγοι, συχνά εγκατέλειπαν την προσωρινή τους εστία, ελπίζοντας να βρουν κάτι καλύτερο, πιο υγιεινό, ή πιο κοντά σε δικούς τους ανθρώπους.

Η ιστορία του Ανέστη Παπαδόπουλου, όπως καταγράφεται από τη μαρτυρία του στον πέμπτο τόμο της *Εξόδου*, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για τα παραπάνω. Σύμφωνα με τη μαρτυρία, ο Ανέστης Παπαδόπουλος, από ένα χωριό στην Τραπεζούντα, φτάνει στην Αθήνα μετά την Καταστροφή και τις πρώτες μέρες κοιμάται στα σκαλάκια μια εκκλησίας. Αναζητώντας την οικογένειά του σπεύδει σε ένα καφενείο στη γωνία των οδών Μπενάκη και Πανεπιστημίου, όπου συχνάζουν πρόσφυγες. Δεν καταφέρνει να μάθει νέα για την οικογένειά του, αλλά βρίσκει τον κουνιάδο ενός θείου του και μέσω αυτού τη θεία του. Αυτοί τον βοηθούν οικονομικά και αργότερα συναντάει μια ξαδέρφη του, η οποία έχει εξασφαλίσει μια παράγκα, όπου τον φιλοξενεί προσωρινά. Καθημερινά πηγαίνει στις υπηρεσίες Πρόνοιας, αλλά δε μαθαίνει που βρίσκονται οι δικοί του. Τελικά γνωρίζει έναν Παπά, από τον οποίο ενημερώνεται ότι οι συγχωριανοί του βρίσκονται στη Λάρισα. Παίρνει το τρένο, πάει να τους βρει και μαθαίνει ότι είναι όλοι νεκροί. Μένει με τους συγχωριανούς του και τελικά φεύγουν όλοι μαζί από τη Λάρισα για να εγκατασταθούν σε δυο χωριά κοντά στη Δράμα, την Αχλαδομηλιά και το Κατάχλωρο.¹⁰⁵

Η έννοια της προσφυγιάς, όπως και της μετανάστευσης, είναι στενά συνυφασμένη με τη κίνηση στο χώρο, η οποία νοείται ως μετακίνηση από τη χώρα προέλευσης στη χώρα προορισμού. Για τους

¹⁰⁴Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, άφιξη, περιθάλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2020, σελ. 135

¹⁰⁵Μαρτυρία Ανέστη Παπαδόπουλου, στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Η Έξοδος, τόμος Ε', Μαρτυρίες από τον δυτικό παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2016, σελ. 408-413

Μικρασιάτες, όπως και για πολλούς άλλους πρόσφυγες, η άφιξη στη χώρα προορισμού, δε συνεπάγεται το τέλος της γεωγραφικής κινητικότητας. Υπό αυτήν την έννοια, μπορούμε να δούμε τη μετακίνηση εντός της χώρας προορισμού ως συνέχεια της προσφυγιάς, αλλά και ως κομμάτι της διαδικασίας συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας. Το σπίτι μπορεί να ιδωθεί ταυτόχρονα ως κομμάτι και ως τέλος του ταξιδιού. Αποτελεί έναν στόχο της διαρκούς μετακίνησης: Μια στέγη, ένα εισόδημα, μια οικογένεια. Η επίτευξη του στόχου σηματοδοτεί την αρχή του τέλους του ταξιδιού. Η τελική εγκατάσταση συνοδεύεται από την αρχή της απόκτησης εστίας, της δημιουργίας μιας νέας ζωής, μιας νέας πατρίδας.

B. Δίκτυα, οικογένεια και καταγωγή

«Στον Πειραιά, άμα φτάσαμε, δε μας αφήνανε να ξεμπαρκάρουμε. Δεν είχε μέρος, λέγανε, να πάμε. Ευτυχώς, στο λιμάνι κάτω, ήτανε ένας εξάδελφος της Μαριγής, της γυναίκας μου, ο Βασίλης ο Μπαγντάς, που είχε έρθει πρωτύτερα από μας, κι αυτός μας κατέβασε απ' το πλοίο και μας πήρε στο σπίτι του στο Χατζηκυριάκειο κοντά. Μείναμε εκεί σ' ένα υπόγειο κανένα μήνα.

Ύστερα βρήκαμε άλλον πατριώτη, πάλι συγγενή της Μαριγής, Καρπάθιο την καταγωγή, που ήτανε εργολάβος στον Πειραιά και μας πήρε κι αυτός στο σπίτι του στον Πειραιά και μας είχε πέντε-έξι μήνες και κοιμόμαστε πέντε νομάτοι μέσα στην κουζίνα του.

Αυτός μ' έβαλε στις οικοδομές και δούλευα κι έπιασα μερικά παραδάκια, και είπα τότε να κτίσω μια παράγκα, να βάλω τους δικούς μου μέσα. Στο Χατζηκυριάκειο κοντά την έκτισα, στη γωνία που βλέπει αντίκρυ στη θάλασσα. Δεκαπέντε κάρα πέτρες κουβάλησα και μέσα σε μια μέρα έκτισα τους τέσσερις τοίχους. Με βοήθησε ένας πατριώτης, Γιαμπιώτης κι αυτός, ο Δημήτριος Μενιδιάτης.»¹⁰⁶

Έχουν γίνει αρκετές μελέτες που αναδεικνύουν τη σημασία των δικτύων στην ιστορία της μετανάστευσης. Σύμφωνα με τη θεωρία των δικτύων, η μετανάστευση αναπαράγεται μέσα από ένα διεθνές σύστημα σχέσεων, οικογενειακών, φιλικών, επαγγελματικών και εθνικών, μεταξύ μεταναστών, πρώην μεταναστών αλλά και μη μεταναστών. Μέσω αυτών των δικτύων η μετακίνηση από τη χώρα προέλευσης προς τη χώρα προορισμού διευκολύνεται και γίνεται φθηνότερη και λιγότερο επικίνδυνη.¹⁰⁷

¹⁰⁶Μαρτυρία Απόστολου Σταματιάδη, στο Αποστολόπουλος (επιμ.), *Η Έξοδος, τόμος Α', ο.π.*, σελ. 168-171

¹⁰⁷Ενδεικτικά: James T. Fawcett, «Networks, linkages, and migration systems», στο *International Migration Review* 23, 1989, σελ. 671-680, Douglas T. Gurak, Caces Fe, «Migration networks and the shaping of migration systems» στο Mary Kritz, Lin Lean Lim, Hania Zlotnik (επιμ.), *International Migration Systems: A Global Approach*, Clarendon Press,

Η θεωρία των δικτύων αναφέρεται περισσότερο στην οικονομική μετανάστευση και όχι στο φαινόμενο της προσφυγιάς. Μπορεί να χρησιμεύσει ωστόσο για να καταλάβουμε ορισμένες συμπεριφορές και στρατηγικές επιβίωσης που ανέπτυξαν οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1920.

Είναι γνωστό ότι πριν την Καταστροφή και την Ανταλλαγή πληθυσμών, οι δεσμοί του μικρασιατικού ελληνισμού με το «εθνικό κέντρο» ήταν ισχυροί. Πέρα από τη σημασία της σε συμβολικό επίπεδο, οι Μικρασιάτες συνδέονταν με την Ελλάδα με διάφορους τρόπους. Αρκετοί είχαν συγγενείς στην Ελλάδα, ενώ δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο για της οικογένειες των μεσαίων στρωμάτων να στέλνουν τα παιδιά τους στην Αθήνα για σπουδές. Επιπλέον, οι πλουσιότεροι εκ των Μικρασιατών, έμποροι, τραπεζίτες και εφοπλιστές, διατηρούσαν σταθερούς επαγγελματικούς δεσμούς με την Ελλάδα. Επιπλέον, αρκετοί πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία είχαν φτάσει στην Ελλάδα πριν από την Καταστροφή και υποδέχθηκαν αργότερα τους συγγενείς τους.¹⁰⁸

Τέτοιου τύπου επαφές αποδείχθηκαν κρίσιμες για την εγκατάσταση στην Ελλάδα. Όπως παρατηρεί η Βίκα Γκιζελή, Για τους εύπορους πρόσφυγες, οι επαγγελματικές τους σχέσεις με την Ελλάδα σήμαιναν ότι διέθεταν κεφάλαιο εκτός Μικράς Ασίας, το οποίο και διασώθηκε. Για τα μεσαία στρώματα, ένα παιδί που σπούδαζε στην Αθήνα, σήμαινε ένα σπίτι να μείνουν, έστω και για λίγο.¹⁰⁹

Για τους φτωχότερους εκ των προσφύγων, οι οποίοι δε διέθεταν τα παραπάνω προνόμια, οι οικογενειακοί δεσμοί, καθώς και οι κοινότητες που διατηρήθηκαν από τα εδάφη της Μικράς Ασίας στα εδάφη της Ελλάδας, ήταν τα μόνα στηρίγματα. Στις συνθήκες που είχαν βρεθεί, η δυνατότητα να εξασφαλίσει κανείς φιλοξενία και ιδανικά μερικά μεροκάματα ισοδυναμούσε με τη δυνατότητα επιβίωσης. Όπως είδαμε στο παραπάνω απόσπασμα, ο Απόστολος Σταματιάδης, βρήκε μια δουλειά και κατάφερε να χτίσει ένα σπίτι, χάρη στη βοήθεια συγγενών και συμπατριωτών του.

Οι οικογενειακοί δεσμοί καθόριζαν σε πολλές περιπτώσεις και τον ίδιο τον τόπο της εγκατάστασης στην Ελλάδα. Σε ατομικές περιπτώσεις, πολλοί πρόσφυγες εγκαθίστανται ανάλογα με το πού έχουν συγγενείς. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος από την Τοκάτη είχε, σύμφωνα με τη μαρτυρία

Oxford, 1992, σελ. 150-176, Graeme J. Hugo, «Village-community ties, village norms, and ethnic and social networks: A review of evidence from the Third World», στο Gordon F. DeJong, Robert W. Gardner (επιμ.), *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*, Pergamon Press, New York, 1981, σελ. 186-225, Edward J. Taylor, «Differential migration, networks, information and risk», στο Oded Stark (επιμ.), *Research in Human Capital and Development, Vol. 4, Migration, Human Capital, and Development*, JAI Press, Greenwich, 1986, σελ. 147-171

108 Χάρης Εξερτζόγλου, «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας – αρχές 20ού)», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα 2011, σελ. 25-54, Δημήτρης Σταματόπουλος, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο ίδιο, σελ. 55-100

109 Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας (1920-1930)*, Επίκεντρο, Αθήνα, 1984, σελ. 147

του, ένα αδελφό που είχε φτάσει στην Ελλάδα πριν την Καταστροφή. Όταν ο Γεώργιος Παπαδόπουλος έφτασε στον Πειραιά το 1923 και αφού πέρασε 10 ημέρες στο λοιμοκαθαρτήριο του Αγίου Γεωργίου, ο αδελφός του τον πήρε και τον πήγε στη σημερινή Νέα Ιωνία, όπου είχε ήδη εγκατασταθεί.¹¹⁰ Σε μια άλλη περίπτωση, ο Αλκιβιάδης Αφεντουλίδης έφτασε στον Πειραιά το 1922 και εγκαταστάθηκε εκεί, όπου έζησε και δούλεψε ως οικοδόμος για έξι χρόνια. Τελικά όμως, επέλεξε να φύγει από την πόλη και να μετακομίσει στους Σιταγρούς, ένα χωριό κοντά στη Δράμα, καθώς εκεί βρίσκονταν οι συγγενείς και οι συγχωριανοί του.¹¹¹

Τέλος, είναι γνωστό ότι ολόκληροι συνοικισμοί στις πόλεις και χωριά στην ύπαιθρο δημιουργούνται με βάση τις περιοχές από τις οποίες προέρχονται οι πρόσφυγες. Αυτό, εκτός από πολιτική των φορέων που κατηγοριοποιούν τους πρόσφυγες και τους εγκαθιστούν ανάλογα, φαίνεται να αποτελεί επιθυμία και επιδίωξη και των ίδιων των προσφύγων. Οι Μικρασιάτες συσπειρώνονται όχι μόνο γύρω από την νέα προσφυγική ταυτότητα, αλλά και γύρω από την ιδιαίτερη ταυτότητα του τόπου προέλευσης. Έτσι, οι επιμέρους αυτές ταυτότητες, Πόντιοι, Ίωνες, Σμυρναίοι, Κωνσταντινουπολίτες, διατηρούνται, μαζί με τα στερεότυπα που τους συνοδεύουν. Όπως παρατηρεί η Reneé Hirschon, αυτές οι αντιλήψεις κληροδοτούνται και στις επόμενες γενιές προσφύγων που γεννιούνται και ζουν όλη τους τη ζωή στην Ελλάδα. Ακόμα και στην Κοκκινιά, όπου η εγκατάσταση έγινε χωρίς μέριμνα για τον τόπο καταγωγής των προσφύγων, επιβίωσαν μέχρι και τη δεκαετία του 1970 οι αντιλήψεις που θεωρούσαν, για παράδειγμα, τους Σμυρναίους «κοινωνικούς και γλεντζέδες, με προοδευτικές ιδέες», ενώ τις Σμυρνιές «κουτσομπόλες και με χαλαρή ηθική». Ο τόπος εγκατάστασης λοιπόν, παράγει μεν τη νέα προσφυγική ταυτότητα, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί φορέα της μνήμης και της κληρονομιάς της «χαμένης πατρίδας».¹¹²

Γ. Αυτοστέγαση

«Η μητέρα μου φρόντισε και μας έστειλαν στην Αθήνα. Πήγα, αγόρασα ένα αντίσκηνο και ήρθαμε και το στήσαμε. Αρρώστησα. Όταν έγινα λιγάκι καλά, επήγα και δούλενα στα περιβόλια. Ανάστησα τα παιδιά μου. Μετά ζετσουμίσανε κι αυτά, δουλέψαμε και χτίσαμε μόνοι μας παράγκα και μπήκαμε.»¹¹³

¹¹⁰Μαρτυρία Γεώργιου Παπαδόπουλου, στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Η Έξοδος, τόμος Γ', Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2013, σελ. 251-253

¹¹¹Μαρτυρία Αλκιβιάδη Αφεντουλίδη, στο Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Η Έξοδος, τόμος Γ', ο.π.*, σελ. 483-487

¹¹²R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, ο.π.*, σελ. 71-76

¹¹³Μαρτυρία Ανατολής Ερμείδου, στο Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Η Έξοδος τόμος Ε', ο.π.*, σελ. 200-202

Είναι γνωστό ότι σε καμία περίπτωση δεν καλύφθηκαν όλοι οι πρόσφυγες από τις στεγαστικές πολιτικές του ελληνικού κράτους και της Επιτροπής Αποκατάστασης. Όσοι λοιπόν δεν πήραν σπίτια, αναγκάστηκαν να τα εξασφαλίσουν μόνοι τους. Επιπλέον, η πρακτική της αυτοστέγασης, στις διάφορες μορφές της, υπήρξε εκτεταμένη, ήδη από το 1922 και συνεχίστηκε καθ' όλη τη δεκαετία του 1920. Εντάθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '30 και μέχρι και τα μεγάλα στεγαστικά προγράμματα της δεκαετίας του 1950.¹¹⁴

Σε γενικές γραμμές, η ιστοριογραφία διακρίνει την αυτοστέγαση των προσφύγων σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση. Για τους πιο εύπορους πρόσφυγες, η αυτοστέγαση ήταν επιλογή. Όσοι ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα στη Μικρά Ασία και είχαν καταφέρει να διασώσουν ένα κομμάτι της περιουσίας τους κατά τη μετακίνησή τους στην Ελλάδα, είχαν τη δυνατότητα να χτίσουν, να ενοικιάσουν, ή να αγοράσουν σπίτια. Έτσι, κάλυπταν την ανάγκη της στέγασης άμεσα και στις περισσότερες περιπτώσεις με καλύτερους όρους απ' ό,τι θα τους παρείχαν τα οικήματα οποιουδήποτε φορέα.¹¹⁵

Αντίθετα, για τους φτωχότερους πρόσφυγες, καθώς και για αυτούς που είχαν χάσει όλο το βίος τους κατά τη διάρκεια της Καταστροφής, η αυτοστέγαση ήταν καθαρά ζήτημα ανάγκης. Εφ' όσον δεν καλύπτονταν από τις πολιτικές του κράτους και της ΕΑΠ, αναγκαστικά έπρεπε να βρουν οι ίδιοι λύση.

Σε αυτό το σημείο, οφείλει να διευκρινιστεί ότι η έννοια της αυτοστέγασης συμπεριλαμβάνει διάφορες διαδικασίες. Πέραν της μορφής της αυθαίρετης δόμησης, στο πλαίσιο της αυτοστέγασης εντάσσονται για παράδειγμα και στεγαστικές πολιτικές με τις οποίες το δημόσιο ή κάποιος άλλος οργανισμός προσφέρει υλικά ή/και χρήματα στους προς στέγαση πληθυσμούς, ώστε να χτίσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους.¹¹⁶ Στην ιστοριογραφία της προσφυγικής αποκατάστασης ωστόσο, η έννοια της αυτοστέγασης αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στους εύπορους πρόσφυγες που έχτισαν ή αγόρασαν σπίτια με ίδια μέσα και στους άπορους που δημιούργησαν τις παραγκουπόλεις. Η παρακάτω ενότητα ασχολείται ως επί το πλείστον σε αυτή την άτυπη αυτοστέγαση των απόρων. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα όρια μεταξύ αυτοστέγασης και στεγαστικών πολιτικών είναι συχνά θολά. Όπως

114Ελσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930» στο Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 101-118

115B. Γκιζελή, *ο.π.*, σελ. 142-147

116Για μια εκτεταμένη ανάλυση τέτοιων πρακτικών στο πλαίσιο του στεγαστικού συστήματος στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη: Judith Allen, James Barlow, Jesús Leal, Thomas Maloutas, Liliana Padovani, *Housing and Welfare in Southern Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, 2004, σελ. 15-58. Για την αυθαίρετη δόμηση και την αυτοστέγαση ως κομμάτι του μετασχηματισμού της Αθήνας: Lila Leontidou, *The Mediterranean city in transition, social change and urban development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, σελ. 70-88, 137-155. Για την αυτοστέγαση ως κομμάτι της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης στο πλαίσιο του σχεδίου Μάρσαλ: Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση τώρα! Η αθέατη πλευρά της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Futura, Αθήνα, 2019

είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τόσο η ΕΑΠ, μέσω της χορήγησης οικοδομικών υλικών, όσο και το κράτος, μέσω της ενίσχυσης των οικοδομικών συνεταιρισμών, έδωσαν σε πρόσφυγες τη δυνατότητα να χτίσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους εντός ενός θεσμικού πλαισίου.

Οι άποροι πρόσφυγες που ανέπτυξαν πρακτικές αυτοστέγασης αποτελούν την κατηγορία των «μη εγκατεστημένων» ή «υπεράριθμων» στα διαθέσιμα οικήματα. Είναι αυτοί που κατασκεύασαν παράγκες, από καφάσια και τενεκέδες, σε διάφορες περιοχές της πόλης, κυρίως σε φτωχογειτονιές και εργατικές συνοικίες, καθώς και μέσα στους προσφυγικούς οικισμούς που είχαν δημιουργήσει το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και το Υπουργείο.

Σε αυτό το σημείο, η αυτοστέγαση συναντά τις πολιτικές των κρατικών φορέων. Οι συνοικισμοί που δημιουργήθηκαν από το Ταμείο μπορεί να είχαν αρχικά έναν σχετικά μικρό αριθμό οικημάτων, διαρκώς όμως μεγάλωναν, καθώς πρόσφυγες από κάθε γωνιά της πόλης έστηναν παράγκες γύρω από τις κατασκευές του Ταμείου. Οι συνοικισμοί παρείχαν ευνοϊκές συνθήκες για την αυτοστέγαση των πλέον εξαθλιωμένων προσφύγων. Από τη μία είχαν κάποιες αναγκαίες υποδομές, όπως ύδρευση. Από την άλλη, εκεί οι αυτοστεγαζόμενοι βρίσκονταν κατά κύριο λόγο δίπλα σε άλλους πρόσφυγες και όχι δίπλα σε ντόπιους με τους οποίους αναπτύσσονταν εντάσεις.¹¹⁷

Σύμφωνα με τις απογραφές της ΕΑΠ, το 1927 περίπου 28.000 οικογένειες προσφύγων στην Αθήνα νοίκιασαν ή αγόρασαν αστικές κατοικίες. Πρόκειται μάλλον για τους πιο εύπορους πρόσφυγες της πρώτης κατηγορίας αυτοστέγασης. Από τους άπορους, 19.927 οικογένειες στεγάστηκαν σε οικισμούς που έφτιαξαν οι ίδιοι, με όσα ελάχιστα μέσα διέθεταν. Επιπλέον 100 οικογένειες διέμεναν σε σκηνές. Αν συνυπολογίσουμε τις δύο κατηγορίες αυτοστέγασης έχουμε έναν αριθμό που αγγίζει, αν δεν ξεπερνάει τις 48.000 οικογένειες, περισσότερες δηλαδή απ' όσες στέγασαν Ταμείο, κράτος και ΕΑΠ μαζί. Ακόμα όμως κι αν δεν υπολογίσουμε τους εύπορους πρόσφυγες, φαίνεται ότι η αυτοστέγαση κάλυψε περισσότερες οικογένειες απ' όσες οι θεσμοί χωριστά ο καθένας.¹¹⁸

Η αυτοστέγαση, στους πρώτους μήνες μετά την άφιξη των προσφύγων αποτελεί μια πρακτική καθαρά προσωρινή. Οι πρόσφυγες προσμένουν την αποκατάστασή τους από το κράτος, πιθανόν ακόμα και την επιστροφή στην πατρίδα τους. Η υπογραφή της ανταλλαγής πληθυσμών το Γενάρη του 1923 ανατρέπει τα δεδομένα. Έτσι η αυτοστέγαση ξεκινάει να παίρνει μονιμότερα χαρακτηριστικά καθώς οι πρόσφυγες προσπαθούν να δημιουργήσουν μια νέα ζωή στην Ελλάδα. Σταδιακά οι πρόσφυγες, όσοι τουλάχιστον είχαν κάποια στοιχειώδη χρήματα και μέσα, οργανώνονται σε συνεταιρισμούς και συλλόγους και φτιάχνουν συνοικισμούς. Με αυτόν τον τρόπο η πρακτική της αυτοστέγασης συνδέεται

117Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας*, ο.π., σελ. 142-147

118Στο ίδιο, σελ. 225

με τις διαδικασίες διαμόρφωσης της προσφυγικής ταυτότητας.

Με διαδικασίες αυτοστέγασης, από πιο ευκατάστατους πρόσφυγες, δημιουργήθηκαν ορισμένοι από τους καλύτερους συνοικισμούς στην Αττική, όπως η Νέα Φιλαδέλφεια, η Καλλιόπολη και η Νέα Σμύρνη. Οι διαδικασίες αυτές αναδεικνύουν μορφές συλλογικής οργάνωσης και δράσης των προσφύγων, με στόχο την εξασφάλιση καλύτερων όρων εγκατάστασης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του οικοδομικού συνεταιρισμού «Νέος Πόντος», ο οποίος το 1928 διεκδίκησε και πέτυχε την απαλλοτρίωση οικοπέδων στους Αμπελόκηπους, καταβάλλοντας βέβαια το σχετικό αντίτιμο. Στη συνέχεια, οι πρόσφυγες του συνεταιρισμού δημιούργησαν το δικό τους συνοικισμό και άσκησαν πίεση στους κρατικούς φορείς και τις δημοτικές αρχές για έργα υποδομής, όπως ύδρευση και ηλεκτροδότηση, καθώς και για την υγειονομική υποστήριξη του συνοικισμού.¹¹⁹

Η διαδικασία δημιουργίας και η εξέλιξη του συνοικισμού της Δραπετσώνας, όπως την έχει αναδείξει η Ελένη Κυριαμαριού, αποτελεί επίσης ένα παράδειγμα στο οποίο η αυτοστέγαση συναντά τις διάφορες μορφές προσφυγικής οργάνωσης. Μεταξύ 1922 και 1924 το Ταμείο Περιθάλψεως κατασκεύασε στη Δραπετσώνα 340 οικήματα. Γύρω από αυτά τα οικήματα, χιλιάδες πρόσφυγες έστησαν παράγκες, καθιστώντας το συνοικισμό έναν από τους μεγαλύτερους στην επικράτεια.¹²⁰ Χωρίς ιδιαίτερη στήριξη από το κράτος, οι πρόσφυγες της Δραπετσώνας, οργανώθηκαν σταδιακά σε συλλόγους και σωματεία με στόχο την αλληλοβοήθεια, τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και τη διαχείριση των καθημερινών τους προβλημάτων.¹²¹

Αξίζει σε αυτό το σημείο να γίνει αναφορά σε μια πρακτική, η οποία συνήθως δεν εντάσσεται στο πλαίσιο της αυτοστέγασης, παρ' ότι κατά τη γνώμη μου μπορεί να ιδωθεί με αυτόν το τρόπο: οι καταλήψεις. Να σημειωθεί εδώ ότι η σύγχρονη πρακτική της κατάληψης στέγης και της κατάληψης δημόσιων κτιρίων ως μέσο διαμαρτυρίας εμφανίζεται στη δεκαετία του 1960 και μαζικοποιείται στο πλαίσιο των νέων κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του 1970. Στην περίοδο του μεσοπολέμου, το ιστορικό πλαίσιο είναι πολύ διαφορετικό και συνεπώς οι καταλήψεις στις οποίες αναφέρομαι εδώ δε νοηματοδοτούνται με τέτοια πολιτικά χαρακτηριστικά.

Κατά τα πρώτα χρόνια, από το 1922 έως τουλάχιστον το 1925 οπότε και ξεκίνησε το έργο της η ΕΑΠ, η κατάσταση που επικρατούσε ως προς την στέγαση των προσφύγων παρέμενε ιδιαίτερα

119 Δημήτρης Μπαλαμπανίδης, Κυριάκος Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές επιβίωσης», στο Αβδελά, Έφη, Ραϊμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρής, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο: μετασημιατισμοί και διακυβεύματα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017, σελ. 35-62

120 Ελένη Κυριαμαριού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2009, σελ. 84-90

121 Στο ίδιο, σελ. 147-174

ρευστή. Το θεσμικό πλαίσιο βρισκόταν ακόμα υπό διαμόρφωση και η εφαρμογή του δεν ήταν πάντα ούτε ελεγχόμενη, ούτε οργανωμένη.

Υπό αυτές τις συνθήκες, χιλιάδες πρόσφυγες στέγασαν τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους με κάθε δυνατό τρόπο, με κάθε διαθέσιμο μέσο, σε κάθε πιθανό τόπο. Σε πολλές περιπτώσεις, αντί να στήσουν αντίσκηνα και παράγκες, καταλάμβαναν δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους. Οι καταλήψεις αφορούσαν κυρίως χώρους όπως σχολεία και αποθήκες, στα πρότυπα αυτών που επιτάχθηκαν από το κράτος, με το νομικό πλαίσιο που περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αυτό συνέβη για παράδειγμα το 1923 σε σχολεία στην περιοχή όπου τελικά δημιουργήθηκε ο συνοικισμός Παγκρατίου και αργότερα Βύρωνα. Επιπλέον, υπήρξαν περιστατικά στα οποία οι πρόσφυγες εγκαθίσταντο πρόχειρα σε οικόπεδα τα οποία αργότερα επιτάσσονταν για την ανέγερση οικισμών.¹²²

Η αυτοστέγαση στο σύνολό της, και ιδιαίτερα οι καταλήψεις, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την αλληλεπίδραση των προσφύγων με την Πολιτεία. Η αυτοστέγαση των φτωχών που δημιούργησε τις λεγόμενες «παραγκουπόλεις» βρισκόταν εκτός κάθε νομικού πλαισίου, παρ' ότι, όπως είπαμε, επηρεαζόταν από τις πολιτικές του κράτους. Οι καταλήψεις από την άλλη ήταν καθαρά παράνομες. Με βάση τα παραπάνω, ίσως θα περίμενε κανείς να αντιμετωπίζονται εχθρικά από την πολιτεία. Σε ένα βαθμό αυτό συνέβη.

Σε πολλές περιπτώσεις, πρόσφυγες που έχουν προβεί σε καταλήψεις αναγκάζονται με τη βία να εκκενώσουν τα εν λόγω κτίρια. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα γεγονότα έλαβε χώρα το 1925 στο Βύρωνα, όπου ομάδες προσφύγων είχαν καταλάβει κατοικίες της ΕΑΠ. Την εκκένωση των οικημάτων ανέλαβε το στρατιωτικό σύνταγμα των «Κυνηγών», υπό τον ανθυπομοίραρχο Κουφογιαννάκη. Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της *Καθημερινής*, οι πρόσφυγες διαμαρτύρονταν έντονα και αρνούσαν να αποχωρήσουν, οπότε οι στρατιώτες τούς απομάκρυναν με τη βία, πραγματοποιώντας συλλήψεις. Κατά τη διάρκεια των συλλήψεων, αναφέρεται ότι οι πρόσφυγες επιτέθηκαν στους στρατιωτικούς με πέτρες και ξύλα. Τελικά, οι στρατιωτικές δυνάμεις επικράτησαν και μετέφεραν τους πρόσφυγες στην οδό Συγγρού, όπου βρίσκονταν 140 παραπήγματα που η ΕΑΠ είχε ορίσει ως τόπο εγκατάστασης. Εκεί όμως, βρέθηκαν προ εκπλήξεως, καθώς τα παραπήγματα δεν ήταν διαθέσιμα. Είχαν μόλις καταληφθεί από άλλη ομάδα προσφύγων.¹²³

122Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, οπ., σελ. 174-175 και κάπου αλλού, και να δω τις αναφορές σε τύπο και τους νόμους

123«Η βία εξώσις των προσφύγων. Σκηναί εις τον "Βύρωνα". Συμπλοκή μετά στρατιωτών. Τραυματισμοί και συλλήψεις.», *Καθημερινή*, 14 Ιουλίου 1925, πηγή: Ψηφιακό Ανθολόγιο «Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1989», <http://refugeesingreece.gr/%ce%ac%cf%81%ce%b8%cf%81%ce%bf-%cf%83%cf%87%ce%b5%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ac-%ce%bc%ce%b5-%cf%84%ce%b7-%ce%b2%ce%af%ce%b1%ce%b9%ce%b7-%ce%ad%ce%be%cf%89%cf%83%ce%b7-%cf%80%cf%81%ce%bf%cf%83%cf%86%cf%8d/> (ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 15 Ιανουαρίου 2021)

Σημείο τριβής με το κράτος υπήρξαν και οι παραγκουπόλεις, καθώς και τα μικρά καταστήματα των προσφύγων στα περίξ των συνοικισμών. Το καλοκαίρι του 1926 οι πρόσφυγες των παραγκουπόλεων στην Αθήνα και τον Πειραιά βρέθηκαν αντιμέτωποι με την απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών να άρει τις άδειες για όλες τις εν λόγω παράγκες και τα καταστήματα, καθώς θεωρείτο ότι αποτελούσαν εμπόδιο στον εξωραϊσμό της πόλης. Από τη μεριά τους, πραγματοποίησαν συγκέντρωση στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών, διαμαρτυρόμενοι κατά του μέτρου, και ζητώντας να στεγασθούν δωρεάν από την Πολιτεία, εφ' όσον υποχρεούνται να εγκαταλείψουν τις παράγκες. Η εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή* χαρακτηρίζει το μέτρο ως το «σκληρότερο και αδικότερο» και τονίζει ότι δεν μπορεί το κράτος από τη μία να αθετεί τις υποσχέσεις του για αποκατάσταση των προσφύγων και να τους υποχρεώνει να πληρώνουν υπέρογκα ενοίκια, και από την άλλη να τους διώχνει από τις παράγκες.¹²⁴

Η σχέση της αυτοστέγασης με το κράτος όμως δεν υπήρξε απόλυτα εχθρική. Υπό την πίεση της ομής πραγματικότητας των στεγαστικών αναγκών, το κράτος συχνά ανέχεται και νομιμοποιεί πρακτικές όπως οι παραπάνω. Καταλήψεις νομιμοποιούνται στο πλαίσιο των επιτάξεων και της διανομής οικοπέδων. Κατειλημμένα οικοπέδα παραχωρούνται εκ των υστέρων σε συνεταιρισμούς. Ολόκληροι οικισμοί που δημιουργούνται με πρακτικές αυτοστέγασης, αργότερα γίνονται κοινότητες και δήμοι. Η εκ των υστέρων νομιμοποίηση ήταν βέβαια μια πολύχρονη πρακτική του ελληνικού κράτους. Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής αστικοποίησης, αλλά και ικανοποίησης των συμφερόντων της άρχουσας τάξης, η αυθαίρετη δόμηση αντιμετωπιζόταν ήδη με επιείκεια, αν δεν ενθαρρυνόταν. Το επιτακτικό κοινωνικό πρόβλημα των άστεγων προσφύγων, οδηγεί την ελληνική κυβέρνηση να ακολουθήσει αντίστοιχη πολιτική και για τους παράνομους οικισμούς.¹²⁵

Στο παραπάνω παράδειγμα του Βύρωνα, αλλά και στη Νέα Ιωνία, για να προχωρήσουν οι αρχές στην εκκένωση των κατοικιών χρειάστηκε να γίνουν επανειλημμένα και έντονα διαβήματα της ΕΑΠ προς την ελληνική κυβέρνηση, γεγονός που επιβεβαιώνει τη μερική τουλάχιστον ανοχή των ελληνικών αρχών απέναντι στο φαινόμενο. Άλλες κατοικίες που είχαν ολοκληρωθεί από την ΕΑΠ και καταληφθεί από πρόσφυγες την ίδια περίοδο στην Καισαριανή, φέρονται να μην αποδόθηκαν ποτέ στην κυριαρχία της Επιτροπής.¹²⁶

Από τα παραπάνω αναδεικνύεται ότι, όπως έχει αναδείξει η Λίλα Λεοντίδου, ο αστικός χώρος την περίοδο του μεσοπολέμου αποτελεί ένα πεδίο συγκρούσεων, στις οποίες η παρουσία των προσφύγων

¹²⁴«Επί της τελευταίας αποφάσεως του κ. Υπουργού των Εσωτερικών: Αι παράγκαι των προσφύγων», *Προσφυγική Φωνή*, 31 Μαΐου 1926, σελ. 1, «Ακόμη και για χίλια χρόνια!», *Προσφυγική Φωνή*, 10 Ιουνίου 1926, σελ. 1

¹²⁵Lila Leontidou, *The Mediterranean city in transition, social change and urban development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, σελ. 70-88

¹²⁶Ανδριώτης, *ο.π.*, σελ. 174-175 και Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2013, 247-253

και οι πολιτικές της αποκατάστασης παίζουν σημαντικό ρόλο. Φαίνεται επίσης ότι η σχέση του κράτους με τους πρόσφυγες και την αυτοστέγασή τους δεν είναι μονοδιάστατη. Δεν πρόκειται για μια σχέση στην οποία η Πολιτεία επιβάλλει απλά πολιτικές και συγκρούεται με τις «από τα κάτω» πρακτικές. Αντίθετα, το κράτος συνδιαλέγεται με την παράνομη αυτοστέγαση των παραγκών. Άλλοτε την καταστέλλει και άλλοτε την ανέχεται, διατηρώντας ωστόσο σε κάθε περίπτωση την κυριαρχία του.

Δ. Προσφυγικός τύπος

*«Υπέρ της τάξεως αυτής των προσφύγων των αδικουμένων και πιεζομένων των συμφερόντων της και των δικαιωμάτων της, θα αγωνισθή ο «Προσφυγικός Κόσμος», έχων ως σύμβολον: το μεγαλύτερον όφελος δια τους περισσοτέρους.»*¹²⁷

Με τα παραπάνω λόγια καταλήγει το κεντρικό άρθρο στο πρωτοσέλιδο του πρώτου φύλλου της εφημερίδας *Προσφυγικός Κόσμος*. Οι εφημερίδες που συναποτελούν την κατηγορία του προσφυγικού Τύπου έχουν μεταξύ τους διαφορές, ωστόσο έχουν και πολλά κοινά σημεία, ένα εκ των οποίων αποτυπώνεται στην παραπάνω φράση. Οι εφημερίδες αυτές φιλοδοξούν να εκπροσωπήσουν το σύνολο του προσφυγικού κόσμου, να εκφράσουν τα αιτήματά τους και να παρέμβουν στο δημόσιο πεδίο. Συνομιλούν με τον ελληνικό τύπο του μεσοπολέμου και με την κεντρική πολιτική σκηνή ως εκφραστές της διακριτής κοινωνικής ομάδας των προσφύγων.

Καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, αρκετές εφημερίδες, αγνώστου συνολικά αριθμού, οι οποίες απευθύνονται στους πρόσφυγες με πανελλαδική ή τοπική εμβέλεια. Η παρούσα εργασία αντλεί από τρεις από αυτές: τον *Προσφυγικό Κόσμο* του Σωκράτη Σινανίδη, την *Παμπροσφυγική* του Γ.Κ. Βιολάκη και την *Προσφυγική Φωνή* του Χαρίτωνος Πολάτογλου. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* και η *Παμπροσφυγική* επιλέχθησαν καθώς αποτελούν δύο από τις μεγαλύτερες σε κυκλοφορία εφημερίδες, καθώς και τις μακροβιότερες. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* ιδρύεται το 1927 εκδίδεται μέχρι και το 1940.¹²⁸ Η *Παμπροσφυγική* είναι προγενέστερη, καθώς εκδίδεται από το 1920 και διακόπτει τη λειτουργία της κάπου στις αρχές τις δεκαετίας του 1930.¹²⁹ Τέλος, η *Προσφυγική Φωνή* αποτελεί μια από τις πιο

¹²⁷«Διατί εκδιδόμεθα», *Προσφυγικός Κόσμος*, 19 Ιουνίου 1927, σελ. 1

¹²⁸Μαρία Κ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1922-1940)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 5

¹²⁹ Λόγω της περιορισμένης και αποσπασματικής διαθεσιμότητας τευχών της εφημερίδας, η ακριβής περίοδος κατά την οποία εκδιδόταν η *Παμπροσφυγική* δεν μπορεί να προσδιοριστεί. Στο ψηφιακό αρχείο της Βιβλιοθήκης της Βουλής βρίσκονται μόνο τα τεύχη του Νοεμβρίου 1925. Στα πρωτοσέλιδά τους, μαζί με τον αριθμό του τεύχους και την ημερομηνία, αναγράφεται ως έτος έκδοσης το 5ο. Ως εκ τούτου μπορούμε να συνάγουμε ότι η *Παμπροσφυγική* εκδίδεται από το 1920. Ως προς τη διακοπή της έκδοσής της δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι.

βραχύβιες εφημερίδες, εκδιδόμενη κατά την περίοδο 1924-1927, ωστόσο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ακολουθεί την παράδοση του καραμανλίδικου Τύπου, των εντύπων δηλαδή που εκδίδονται στα τούρκικα με ελληνικό αλφάβητο.¹³⁰

Οι παραπάνω εφημερίδες αναδεικνύουν τακτικά μια σειρά από ζητήματα τα οποία μπορούν να θεωρηθούν ως τα κομβικότερα για τους πρόσφυγες στους οποίους απευθύνονται. Οι συνθήκες ζωής των προσφύγων και τα καθημερινά τους προβλήματα, οι πολιτικές της αποκατάστασης, αλλά και το φλέγον ζήτημα των αποζημιώσεων που δικαιούνται οι ανταλλάξιμοι με βάση τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάννης αποτελούν τα κυριότερα από αυτά τα ζητήματα.

Επιπλέον, όλες οι εφημερίδες δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε θέματα πολιτισμού των Μικρασιατών, με δημοσιεύσεις λαογραφικού περιεχομένου για το μικρασιατικό ελληνισμό, με άρθρα για τους αθλητικούς, πολιτιστικούς και πνευματικούς συλλόγους που ιδρύουν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, καθώς και με τη δημοσίευση ποιημάτων και διηγημάτων, γραμμένων από Μικρασιάτες, για τη ζωή και τα βάσανα των προσφύγων. Οι προσφυγικές εφημερίδες δημοσιεύουν επίσης τακτικά ανακοινώσεις προσφυγικών οργανώσεων, καθώς και ανταποκρίσεις από τα διάφορα Συνέδρια που διεξήγαγαν προσφυγικές οργανώσεις. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι δίνεται και βήμα σε αφανείς και ανώνυμους πρόσφυγες να εκφραστούν ατομικά, με επιστολές, σχόλια και άρθρα.

Το περιεχόμενο του προσφυγικού τύπου αφορά πρωτίστως τα παραπάνω αμιγώς προσφυγικά θέματα. Εστιάζει σε αυτά, ωστόσο παράλληλα, και μέσα από αυτά, συνομιλεί ευθέως με τις εξελίξεις στην κεντρική πολιτική σκηνή. Χρειάζεται σε αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι η αποσπασματική διαθεσιμότητα των εν λόγω εφημερίδων δεν επιτρέπει τη διατύπωση ακριβών συμπερασμάτων για τον πολιτικό χαρακτήρα τους. Επιτρέπει μονάχα τον εντοπισμό τάσεων και τη διατύπωση ερωτημάτων και υποθέσεων γύρω από αυτά.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στην παρούσα εργασία, και όπως έχουν αναδείξει πολλές μελέτες, η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία τοποθετείται εντός του πλαισίου της αντιπαράθεσης βενιζελισμού – αντιβενιζελισμού, της κυρίαρχης δηλαδή πολιτικής διαμάχης της εποχής. Οι προσφυγικές εφημερίδες, ως μέσα έκφρασης του προσφυγικού κόσμου, είναι φιλικά προσκείμενες απέναντι στο βενιζελισμό, τουλάχιστον μέχρι το 1930 και την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου. Ιδιαίτερα στο πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου, αναπαράγουν συχνά την εικόνα του σωτήρα και προστάτη των προσφύγων. Λίγο πριν τις εκλογές του Αυγούστου 1928, ο *Προσφυγικός*

Κόσμος έγραφε:

¹³⁰Ευαγγελία Μπαλά, «Καραμανλίδικος τύπος (Σμύρνη 1845-Αθήνα 1926)», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.) *Ο ελληνικός τύπος, 1784 έως σήμερα, ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, 23025 Μαΐου, 202, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005, σελ. 118-125

«Πρόσφυγες! Ψηφίσατε τον δημιουργόν ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟΝ, τον σιδηρόν κυβερνήτην, τον φλογόψυχον πατριώτην, τον μόνον ικανόν να μας χαρίση την γαλήνην και την ευτυχίαν».¹³¹

Η στάση αυτή ωστόσο δεν είναι ούτε απόλυτη, ούτε αναλλοίωτη στο χρόνο. Παράλληλα με τη διαμάχη βενιζελισμού - αντιβενιζελισμού, στο εσωτερικό του προσφυγικού κόσμου δημιουργούνται διάφορες κινήσεις πολιτικής οργάνωσης, ορισμένες εκ των οποίων αμφισβητούν την ταύτιση των προσφύγων με το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ήδη από το 1922, κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης για την πολιτογράφηση των προσφύγων και με την ανάδειξη των πληρεξουσίων τους στην Εθνοσυνέλευση, οι εκπρόσωποι των προσφύγων διαχωρίστηκαν σε Φιλελεύθερους, Δημοκράτες και Εθνικούς Ριζοσπαστικούς. Ο διαχωρισμός αυτός έγινε εμφανέστερος το 1926, με την ίδρυση των προσφυγικών κομμάτων. Ορισμένα από αυτά, όπως το Ανεξάρτητο Προσφυγικό Κόμμα, επιχειρούσαν να μείνουν εκτός του διπόλου βενιζελισμού – αντιβενιζελισμού και υποστήριζαν ότι εκπροσωπούν τα συμφέροντα των προσφύγων και μόνο. Επιπλέον, το πρώτο προσφυγικό κόμμα, το Κόμμα της Αποκατάστασης των Προσφύγων, ιδρυθέν ήδη από το 1924, όχι μόνο υποστήριζε την ανεξαρτησία των προσφύγων από τις μεγάλες πολιτικές παρατάξεις, αλλά ασκούσε και σκληρή κριτική στους Φιλελευθέρους.¹³²

Επί της αρχής, ο προσφυγικός τύπος φαίνεται να αποτιμά θετικά το στόχο της ανεξάρτητης οργάνωσης των προσφύγων, παρά την υποστήριξή του προς το Βενιζέλο. Στο πλαίσιο της προώθησης των προσφυγικών συμφερόντων, δημοσιεύονται τακτικά οι εξελίξεις ως προς τις παραπάνω διαδικασίες, καθώς και τα προγράμματα των προσφυγικών κομμάτων.¹³³ Ωστόσο επί της ουσίας, ο προσφυγικός τύπος στέκεται μάλλον κριτικά, αν όχι αρνητικά, απέναντι σε αυτές τις κινήσεις. Σε διάφορα δημοσιεύματα φαίνεται να αμφισβητείται τόσο η χρησιμότητα της ίδρυσης προσφυγικών κομμάτων, όσο και το ειλικρινές των προθέσεων των προσφύγων πολιτικών. Η *Προσφυγική Φωνή*, για παράδειγμα, στον απόηχο του δεύτερου Παμπροσφυγικού Συνεδρίου το 1926, αποτιμά θετικά την προσπάθεια ίδρυσης ενός «εργατοπροσφυγικού κόμματος» από τις οργανώσεις της Μακεδονίας και της Θράκης. Παράλληλα όμως, στηλιτεύει άλλες προσπάθειες κομματικής οργάνωσης. Υποστηρίζει ότι η ίδρυση πολλών προσφυγικών κομμάτων θα έχει αρνητικές συνέπειες, καθώς θα διασπάσει τους πρόσφυγες για ιδεολογικούς λόγους, ενώ αφήνει να εννοηθεί ότι πολλοί από τους πρώην

131 «Εμπρός εις τας κάλπας», *Προσφυγικός Κόσμος*, 12 Αυγούστου 1928, σελ. 1

132 Για τους τριγμούς στις σχέσεις των προσφύγων με το βενιζελισμό, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2019, ιδιαίτερα το κεφάλαιο 4: «Πρόσφυγες και γηγενείς», σελ. 150-229. Για μια εκτεταμένη ανάλυση των προσφυγικών πολιτικών κομμάτων, βλ. Μαρία Κ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922*, ό.π.

133 Ενδεικτικά: Σ. Ανθρακόπουλος, «Γεωργοί ενωθήτε – Πρόσφυγες οργανωθήτε», *Προσφυγική Φωνή*, 16 Ιουνίου 1926 και «Ιδρύεται νέα προσφυγική οργάνωσις», *Προσφυγική Φωνή*, 19 Ιουνίου 1927, σελ. 4

πληρεξούσιους κινούνται με γνώμονα όχι τα συμφέροντα των προσφύγων, αλλά την προσωπική τους ανέλιξη.¹³⁴

Κατά τη διάρκεια της τετραετίας 1928–1932, το ανεκπλήρωτο των προσδοκιών οδηγεί σε απογοήτευση του προσφυγικού κόσμου από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Η δυσαρέσκεια αυτή αποτυπώνεται ιδιαίτερα σε δημοσιεύματα του *Προσφυγικού Κόσμου*, της εφημερίδας που άλλοτε καλούσε με ζήλο κάθε πρόσφυγα να ψηφίσει υπέρ του Ελευθέριου Βενιζέλου. Το 1929 δημοσιεύεται άρθρο στη στήλη *Προσφυγικά Απόψεις*, σχετικά με την πολιτική του Βενιζέλου για τους πρόσφυγες που υποστηρίζει ότι ο πρωθυπουργός «δεν πρέπει να αισθάνεται καμμιάν περηφάνια».¹³⁵

Τρία άρθρα στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας στις 13 Ιουλίου 1930 αποτυπώνουν με τον καλύτερο τρόπο την εξέλιξη όλων των παραπάνω στο γύρισμα της δεκαετίας. Στο πρώτο, κατακεραυνώνεται η Ελληνοτουρκική Συμφωνία ως «μαχαιριά κατά των εθνικών συμφερόντων». Στο δεύτερο και κεντρικό, στηλιτεύονται ως «κοροϊδία» οι υποσχέσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου για ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης. Στο τρίτο, η εφημερίδα αμφισβητεί τους ισχυρισμούς του πρωθυπουργού σχετικά με τα ποσά που διατίθενται για την αποκατάσταση, υποστηρίζοντας ότι όχι μόνο δε δαπανήθηκαν υπέρογκα ποσά για την αποκατάσταση, αλλά ότι αντίθετα η άφιξη των προσφύγων συνέβαλε θετικά στην οικονομία της χώρας.¹³⁶

Παρακάτω θα εξετάσουμε ορισμένες πτυχές της στάσης του τύπου απέναντι στις στεγαστικές πολιτικές του κράτους. Η στέγαση των προσφύγων αποτελεί μια από τις σταθερές θεματικές που συναντά κανείς στις παραπάνω εφημερίδες. Στις σελίδες τους συναντά κανείς μικρά και μεγάλα άρθρα για τις εξελίξεις στον μέτωπο της αστικής αποκατάστασης, για την κατάσταση που επικρατεί στους συνοικισμούς, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι και τα αιτήματά τους. Επιπλέον, δημοσιεύονται οι ονομαστικοί κατάλογοι των προσφύγων στους οποίους δίνονται κατοικίες, καθώς και άλλες σχετικές ανακοινώσεις του Υπουργείου Προνοίας και των αρμόδιων υπηρεσιών.

Ποικιλοτρόπως και τακτικά, οι προσφυγικές εφημερίδες στηλιτεύουν τις ανεπάρκειες της αποκατάστασης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι θέσεις αυτές διατυπώνονται με μια σχετική μετριοπάθεια. Για παράδειγμα, στις αρχές του 1926, η *Προσφυγική Φωνή* αναδεικνύει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ανεπαρκώς στεγαζόμενοι πρόσφυγες στα Γρεβενά και την Κοζάνη και καλεί τις αρχές να προχωρήσουν στην οργανωμένη ανέγερση συνοικισμού. Η κατάσταση περιγράφεται ως τραγική, καθώς οι πρόσφυγες φαίνεται να διαμένουν σε παράγκες, απολύτως εκτεθειμένοι στην

¹³⁴«Οι πρόσφυγες κινούνται προς ίδρυσιν κομμάτων», *Προσφυγική Φωνή*, 8 Μαΐου 1926, σελ. 1

¹³⁵«Διατί δεν πρέπει να αισθάνεται καμμιάν περηφάνια», *Προσφυγικός Κόσμος*, 10 Φεβρουαρίου 1929, σελ. 4

¹³⁶«Μια απορία που καίει τα χείλη κάθε ισορροπημένου Έλληνας», «Και ο σκύλλος χορτάτος και η πήττα γερή», «Πρωθυπουργικά ανακρίβειαι δια τας προσφυγικάς δαπάνας», *Προσφυγικός Κόσμος*, 13 Ιουλίου 1930, σελ. 1

κακοκαιρία και το κρύο του χειμώνα. Η εφημερίδα ωστόσο αρκείται να μιλήσει για «αμέλεια» των αρμόδιων και στη συνέχεια να παρακαλέσει «τον πονετικό πατέρα των προσφύγων... Θεόδωρο Πάγκαλο» να επιληφθεί ώστε να προχωρήσει η δημιουργία συνεταιρισμού.¹³⁷

Άλλες φορές επιλέγεται ένας λόγος πιο αιχμηρός και καταγγελτικός. Το πρωτοσέλιδο του *Προσφυγικού Κόσμου* στις 10 Ιουλίου 1927 φιλοξενεί άρθρο με τον τολμηρό τίτλο: «*Να καταργηθή το Υπουργείον Προνοίας*». Στο άρθρο στοχοποιείται προσωπικά ο τότε Υπουργός Μιχαήλ Κύρκος και καταγγέλεται ότι το Υπουργείο Προνοίας δεν προχωράει σε απαλλοτριώσεις για τη στέγαση προσφύγων και ότι δε μεριμνά για την καλή κατάσταση των υπαρχόντων συνοικισμών.¹³⁸

Στα τέλη του ίδιου μήνα, η εφημερίδα δημοσιεύει επίσης άρθρο σε σχέση με τα πρόσφατα νομοθετικά διατάγματα «περί εκποιήσεως προσφυγικών συνεταιρισμών» και «περί οικοδομικών συνεταιρισμών προσφύγων». Κατηγορεί την κυβέρνηση ότι αντί να ολοκληρώσει το έργο της αστικής αποκατάστασης ως οφείλει, μετακυλύει το βάρος στους ίδιους τους πρόσφυγες. Η πολιτική αυτή χαρακτηρίζεται από την εφημερίδα «*τουλάχιστον αφελή(ς) – αν μη ηλίθι(α) ή κουτοπόνηρ(η)*»¹³⁹ Η ίδια εφημερίδα, τρία χρόνια αργότερα, όχι μόνο υποστηρίζει ότι η πολιτική των συνεταιρισμών υπήρξε «*ευεργετική δια τους πρόσφυγας*», αλλά επιπλέον απευθύνεται στον Ελευθέριο Βενιζέλο και ζητάει περεταίρω οικονομική ενίσχυσή τους¹⁴⁰ Οι συνθήκες βέβαια το 1930 είναι πολύ διαφορετικές απ' ότι το 1927. Το 1927 η στέγαση και ευρύτερα η αποκατάσταση των προσφύγων παραμένει έργο πρωτίστως του ελληνικού κράτους και της ΕΑΠ. Το 1930, η ΕΑΠ ολοκληρώνει το έργο της, ενώ το ελληνικό κράτος έχει εξαντλήσει τα περιθώρια δανεισμού για το σκοπό αυτόν και επιπλέον αντιμετωπίζει τις συνέπειες της κρίσης του 1929. Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί και η αυτοστέγαση μοιάζουν πια να είναι οι μόνες προοπτικές στέγασης για τους πρόσφυγες.

Ε. Προσφυγικοί σύλλογοι

Ερχόμενοι από τη Μικρά Ασία, οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους μια ισχυρή παράδοση κοινοτικής ζωής και συλλογικής οργάνωσης, σε επαγγελματικό, αθλητικό και πολιτιστικό επίπεδο.¹⁴¹ Αλλά και στην

137«Ο αστικός συνοικισμός Κοζάνης», *Προσφυγική Φωνή*, 27 Ιανουαρίου 1926, σελ. 1, «Σώσατε τους πρόσφυγας των Γρεβενών και της Κοζάνης», *Προσφυγική Φωνή*, 28 Ιανουαρίου 1926, σελ. 1, «Αι ενέργειαι μας εις το τέρμα τους», *Προσφυγική Φωνή*, 19 Φεβρουαρίου 1926, σελ. 1, «Στεγάσατε τους πρόσφυγας Καϊλαρίων Κοζάνης», *Προσφυγική Φωνή*, 21 Φεβρουαρίου 1926, σελ. 1

138«Να καταργηθή το Υπουργείον Προνοίας», *Προσφυγικός Κόσμος*, 10 Ιουλίου 1927, σελ. 1

139«Το πρόβλημα της αστικής στεγάσεως», *Προσφυγικός Κόσμος*, 31 Ιουλίου 1927, σελ. 1

140«Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί και η οικονομική των ενίσχυσις» *Προσφυγικός Κόσμος*, 25 Μαΐου 1930, σελ. 1

141Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αιώνας – 1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Πεδίο, Αθήνα, 2013, Χάρης Εξερχτόγλου, «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας – αρχές 20ού)», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη,

Ελλάδα προϋπήρχε η παράδοση των συσσωματώσεων, με στόχο την προώθηση των αιτημάτων κοινωνικών ομάδων, την αλληλοβοήθεια, ή την προσφορά σε τρίτους.¹⁴² Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στο Σύλλογο «Η Ανατολή» που ιδρύθηκε το 1891 στην Αθήνα από Μικρασιάτες. Η «Ανατολή» έπαιξε σημαντικό ρόλο τόσο στη συγκρότηση της ταυτότητας του Μικρασιάτη ως Έλληνα, όσο και στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για τη Μικρά Ασία από μεριάς του ελληνικού κράτους. Τέλος, μετά τα γεγονότα του 1922, ανέπτυξε σημαντικό έργο για την περίθαλψη και την αποκατάσταση των προσφύγων.¹⁴³ Ακολουθώντας αυτήν την παράδοση συσσωματώσεων, καθ' όλη τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες ίδρυσαν έναν τεράστιο αριθμό συλλόγων και σωματείων πολλών ειδών. Από φιλανθρωπικούς συλλόγους μέχρι αθλητικά και πολιτιστικά σωματεία. Από οικιστικά σωματεία για την επίλυση των προβλημάτων των συνοικισμών, μέχρι επιστημονικές ενώσεις με στόχο την διαχείριση της μνήμης και της κληρονομιάς της Μικράς Ασίας.

Οι διαθέσιμες μελέτες που επικεντρώνονται στο φαινόμενο των προσφυγικών συλλόγων είναι περιορισμένες. Στο βαθμό που οι σύλλογοι έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας, συνήθως αντιμετωπίζονται ως κομμάτι της διαδικασίας διαμόρφωσης της προσφυγικής ταυτότητας και ως φορείς της προσφυγικής μνήμης.¹⁴⁴ Παράλληλα ωστόσο, και συνομιλώντας με τις μνημονικές προσεγγίσεις, έχει προταθεί η μεθοδολογική αντιμετώπιση των προσφυγικών συλλόγων ως εκφάνσεις δημόσιας κοινωνικότητας των Μικρασιατών, καθώς και ως φορείς μέσω των οποίων πραγματώνεται η ιδιότητα του πολίτη.¹⁴⁵

Στόχος εδώ δεν είναι να παρουσιαστούν οι προσφυγικοί σύλλογοι στο σύνολό τους, ούτε δύναμαι να επιχειρήσω κάποια καθολική ερμηνεία σε σχέση με το χαρακτήρα και τη λειτουργία τους. Αυτό

Αθήνα, 2011, σελ. 25-53, Χ. Εξερτζόγλου, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνική – πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19ου – αρχές 20ού αιώνα)*, Νεφέλη, Αθήνα, 2010

142 Για τη συλλογική δράση, τον εθελοντισμό, τη δημόσια κοινωνικότητα βλ. Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015. Για την παράδοση των συσσωματώσεων στην Ελλάδα πριν το 1922: Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, 1997

143 Για το σύλλογο «Η Ανατολή» βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το Μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Εστία, Αθήνα, 2016, κεφάλαιο 1ο, Μαρία Σιδερή, *Οι σύλλογοι ως φορείς της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογία στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Το παράδειγμα του Συλλόγου Μικρασιατών «Η Ανατολή» και η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στη Μικρά Ασία*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 2003, κεφάλαιο 2ο

144 Ενδεικτικά: Μιχάλης Βάρλας, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ. 148-174, Ελευθερία Δέλτσου, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική. Η δημόσια διαμόρφωση της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του '22 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Βασίλης Γούναρης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2004, σ. 253-285, Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Νεφέλη, 2011, 191-201

145 Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στο Μεσοπόλεμο», στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χ. Λυριντζής, *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, ο.π.*, σελ. 217-236

άλλωστε θα αποτελούσε θέμα αυτοτελούς έρευνας. Αναφέρομαι λοιπόν στους συλλόγους, και κυρίως σε αυτούς που ανήκουν στην κατηγορία των οικιστικών, στο βαθμό που η δράση τους σχετίζεται με τις κεντρικές θεματικές και τα ερωτήματα που διαπερνούν την παρούσα εργασία, δηλαδή την προσφυγική αποκατάσταση υπό το πρίσμα της μικτής οικονομίας της πρόνοιας και τη σχέση των προσφύγων με το κράτος. Εδώ λοιπόν οι σύλλογοι ενδιαφέρουν ως συλλογικοί φορείς που συμβάλλουν στην αποκατάσταση με αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες σε επίπεδο πρόνοιας, ως πεδία ανάπτυξης δημόσιας κοινωνικότητας των προσφύγων και ως μέσα επικοινωνίας, διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης με το κράτος. Ως οικιστικοί σύλλογοι ορίζονται αυτοί που ιδρύονται με βάση τον τόπο εγκατάστασης και ως στόχο έχουν τη βελτίωση της καθημερινής ζωής των κατοίκων του εκάστοτε συνοικισμού. Η δράση τους έτσι συμβάλλει στην οικειοποίηση του χώρου και την παραγωγή των προσφυγικών τόπων, τόπων που ορίζονται με βάση εκδοχές της προσφυγικής ταυτότητας.

Η λειτουργία οικιστικών συλλόγων αποτελεί ένα φαινόμενο που εντοπίζεται στο σύνολο των αστικών προσφυγικών συνοικισμών. Οικιστικοί σύλλογοι προσφύγων εμφανίζονται σε κάθε μέρος όπου εγκαθίστανται πρόσφυγες, είτε σε μεγάλες πόλεις όπως οι Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Τέτοιου τύπου συσσωματώσεις δημιουργούνται τουλάχιστον από το 1923, αλλά κατά κύριο λόγο αναπτύσσονται και πληθαίνουν από το 1925 και μετά, καθώς το στεγαστικό πρόγραμμα της ΕΑΠ οδηγεί σε μια σταδιακή αποκρυστάλλωση των τόπων εγκατάστασης.

Ο συνοικισμός της Δραπετσώνας είναι ένα καλό παράδειγμα για να πάρει κανείς μια εικόνα σχετικά με το χαρακτήρα αυτών των συλλόγων. Η Ελένη Κυραμαργιού εντοπίζει 9 συλλόγους και σωματεία που ιδρύθηκαν στο διάστημα 1926-1935, καθώς και ένα σωματείο Ποντίων, με την επωνυμία «ο *Υψηλάντης*», το οποίο ιδρύθηκε πριν την Μικρασιατική Καταστροφή και αργότερα «αποτέλεσε τον πυρήνα της Ενώσεως Ποντίων Πειραιώς». Η Ένωση λειτούργησε ως δημοτική αρχή του συνοικισμού μέχρι ο δήμος Πειραιά να ιδρύσει παράρτημα στο συνοικισμό, ενώ επιπλέον ανέλαβε τη δημιουργία σχολείου και εκκλησίας.¹⁴⁶

Από τα εννέα σωματεία που ιδρύθηκαν την περίοδο 1926-1935, ξεχωρίζουν τα δύο πρώτα. Το πρώτο ήταν ο *Σύλλογος προσφύγων Δραπετσώνας και πέριξ «Η Πρόνοια»* που ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1926. Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1927, ακολούθησε η ίδρυση του Συλλόγου εξωραϊσμού συνοικισμού Δραπετσώνας. Όπως παρατηρεί η Κυραμαργιού, επρόκειτο για δύο οικιστικούς συλλόγους, με διαφορετική ωστόσο κοινωνική και ταξική σύνθεση, και ως εκ τούτου, διαφορετικούς στόχους.

Η «*Πρόνοια*» ιδρύθηκε από φτωχούς πρόσφυγες που έμεναν στις παράγκες και παραπήγματα. Ο 146Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, ο.π., σελ. 173

χαρακτήρας της ήταν περισσότερο αυτός της αλληλοβοήθειας και, σύμφωνα με το καταστατικό, στόχος της ήταν «η εξυπηρέτηση των προσφυγικών συμφερόντων και ιδιαίτερα των προσφύγων της Δραπετσώνας». Ο Σύλλογος εξωραϊσμού αντίθετα, δεν αποτελούνταν από κατοίκους των παρατηγμάτων της Δραπετσώνας, αλλά από επαγγελματίες της περιοχής, εμπόρους και επιχειρηματίες. Διακηρυγμένος στόχος του ήταν η εκτέλεση έργων κοινής ωφελείας, όπως ρυμοτομία και δημιουργία πλατειών, χτίσιμο σχολείου και εκκλησίας και δένδροφυτεύσεις. Η Κυραμαργιού παρατηρεί ότι τα αιτήματα του Συλλόγου εξωραϊσμού, φαίνεται πως επεμβαίνουν «πατερναλιστικά» στους φτωχούς πρόσφυγες της Δραπετσώνας, χωρίς να λύνουν τα καθημερινά τους προβλήματα.¹⁴⁷

Αντίστοιχα παραδείγματα συναντάμε σε πολλές περιοχές. Στην Καλαμαριά της Θεσσαλονίκης, από το 1923 μέχρι το 1934 ιδρύθηκαν 25 σωματεία. Τα 10 από αυτά ανήκαν στην κατηγορία των οικιστικών συλλόγων και ασχολήθηκαν με τα προβλήματα των συνοικισμών: τη στέγαση, τη φροντίδα για τους άπορους και τα ορφανά, το χτίσιμο σχολείων και εκκλησίας.¹⁴⁸ Παρόμοια εικόνα συναντάμε και σε μικρότερες περιοχές, όπου εγκαταστάθηκαν λιγότεροι πρόσφυγες. Στην Καλαμάτα και τη Μεσσήνη για παράδειγμα, στο ίδιο διάστημα ιδρύθηκαν 9 οικιστικοί συνοικισμοί. Ο πρώτος από αυτούς, ο *Κεντρικός Σύλλογος Αλληλοβοήθειας Προσφύγων Νομού Μεσσηνίας* ιδρύθηκε το 1923 με στόχο την «εξυπηρέτηση των συμφερόντων των προσφύγων και τη μεταξύ τους αλληλοϋποστήριξη».¹⁴⁹

Στην εισαγωγή της παρούσας μελέτης διατυπώθηκε η υπόθεση εργασίας ότι η προσφυγική αποκατάσταση μπορεί να ιδωθεί ως μια διαδικασία στην οποία συμμετέχουν πολλοί και διαφορετικοί θεσμοί, οι οποίοι αλληλεπιδρούν με τους «από τα κάτω» συλλογικούς φορείς και τις καθημερινές πρακτικές των προσφύγων. Οι κρατικοί θεσμοί, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, διαμορφώνονται υπό την απουσία της αναγκαίας οργανωμένης προνοιακής πολιτικής και επιχειρούν να τη συγκροτήσουν. Στις προηγούμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου είδαμε ότι οι πρόσφυγες, μπροστά στις ανεπάρκειες των εφαρμοζόμενων πολιτικών, αναπτύσσουν στρατηγικές επιβίωσης για να καλύψουν τις άμεσες ανάγκες τους. Το ερώτημα προκύπτει σχεδόν αβίαστα: Πώς εντάσσονται οι προσφυγικοί σύλλογοι σε αυτό το ψηφιδωτό;

Δυστυχώς δε διαθέτουμε τις απαραίτητες πληροφορίες για τη δράση των συλλόγων ώστε να απαντήσουμε ολοκληρωμένα και επιπλέον, όπως είπαμε παραπάνω, κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από το

147Στο ίδιο, σελ. 174-175

148Ελένη Ιωαννίδου, «Συλλογική οργάνωση και σωματεία στην Καλαμαριά του Μεσοπολέμου (1920-1937), στο Ελένη Ιωαννίδου, Jose Fischer Rodriguez (επιμ.), *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 142-145

149Αναστασία Μηλίτση – Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας, από το αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα, 2008, σελ. 89-95

πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Μπορούμε όμως να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις και να διατυπώσουμε υποθέσεις.

Όπως ακριβώς και οι πρόσφυγες, έτσι και οι σύλλογοί τους δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Στο παράδειγμα της Δραπετσώνας, βλέπουμε δύο πολύ διαφορετικούς συλλόγους, οι οποίοι όμως μετέχουν και οι δύο στη δημιουργία και το μετασχηματισμό του συνοικισμού. Αρκεί όμως να εξετάσουμε τις ονομασίες τους για να δούμε τη διαφορετική τους κατεύθυνση. Ο πρώτος, «*Η Πρόνοια*», δημιουργείται από φτωχούς πρόσφυγες και αποτελεί μια προσπάθεια αλληλοβοήθειας. Ο δεύτερος, ο «*Σύλλογος εξωραϊσμού*», δημιουργείται από πιο εύπορους πρόσφυγες και στοχεύει στη μεταμόρφωση, στον εξευγενισμό του αστικού χώρου.

Οι σύλλογοι οργανώνονται με βάση τον τόπο καταγωγής αλλά και τον τόπο εγκατάστασης. Υπό αυτήν την έννοια, ο τόπος χαρακτηρίζει καθοριστικά τους συλλόγους με δύο τρόπους. Πρώτον ως υλική πραγματικότητα, ως το περιβάλλον που δημιουργούν οι παράγκες, με τις ελλείψεις, τη φτώχεια, την κακή υγιεινή. Δεύτερον, ως τόπος που συγκροτεί και αναπαράγει τη μνήμη ενός άλλου τόπου, της «*χαμένης πατρίδας*».

Συνοψίζοντας, οι οικιστικοί προσφυγικοί σύλλογοι λειτουργούν σε δύο επίπεδα. Πρώτον αποτελούν προνοιακούς φορείς για τους φτωχούς πρόσφυγες. Εκεί που η κρατική πρόνοια δε φτάνει, η αλληλοβοήθεια προσπαθεί να καλύψει το κενό. Δεύτερον, ενεργούν ως συλλογικοί φορείς έκφρασης των προσφυγικών συμφερόντων στο δημόσιο πεδίο. Διεκδικούν να εφαρμοστούν οι πολιτικές που θα μετατρέψουν τους συνοικισμούς σε αξιοπρεπείς γειτονιές και παράλληλα αναλαμβάνουν δράση που μετασχηματίζει τον αστικό χώρο, κάνοντας οι ίδιοι έργα υποδομής και εξωραϊσμού.

4. Οι πρόσφυγες και οι θεσμοί: συμμετοχή, αντιπαραθέσεις, αναπαραστάσεις

«...Τα σπίτια που προορίζονταν για μας δόθηκαν σε αξιωματούχους
Σε ένα μέρος [από αυτά] και δημόσιοι υπάλληλοι βρήκαν ευκαιρία και εγκαταστάθηκαν
Ακόμη και ντόπιοι Ρωμιοί και Εβραίοι πήραν [από αυτά] και πλούτισαν
...
Σοφούλη, έγινε αντιληπτό ότι και συ απέβης άχρηστος
Οι περισσότεροι δημόσιοι υπάλληλοι που είναι γύρω σου είναι ασυνείδητοι
Μα το Θεό δεν ζητιανέψαμε από κανένα
Οι περισσότεροι δημόσιοι υπάλληλοι μας καταπιέζουν, πώς να ζητήσουμε το δίκιο μας;...»¹⁵⁰

Οι παραπάνω στίχοι ανήκουν σε ποίημα δίχως τίτλο, υπογεγραμμένο με τα αρχικά Ι.Κ., το οποίο δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή*, στις 5 Οκτωβρίου 1924, λίγο πριν το τέλος της κυβέρνησης Σοφούλη.¹⁵¹ Πρόκειται για ένα ποίημα που αναφέρεται στις άσχημες συνθήκες που συνάντησαν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, στην εχθρική αντιμετώπισή τους από τους γηγενείς και στην έλλειψη περίθαλψης. Εστιάζει στο ζήτημα της στέγης και στηλιτεύει τις δημόσιες υπηρεσίες και το κράτος που δεν αποδίδουν στους πρόσφυγες τα σπίτια των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Καταγγέλλει επίσης τους γηγενείς, τους οποίους κατηγορεί ότι αδικούν τους πρόσφυγες καταλαμβάνοντας παράνομα αυτά τα σπίτια.

Το ποίημα παρουσιάζει ενδιαφέρον, όχι τόσο ως μια κατάθεση για τα βάσανα των προσφύγων, όσο για τον τρόπο με τον οποίον μιλάει για το κράτος. Το κράτος προσωποποιείται στον Σοφούλη, τον πρωθυπουργό, και στους «μεμουρλαρίν», τους δημόσιους υπαλλήλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης, τους αξιωματούχους του κράτους, τους υπεύθυνους για τη διεκπεραίωση της αποκατάστασης. Ο πρώτος κρίνεται ως ανάξιος να προστατέψει τους πρόσφυγες, ως ένας ακόμα ηγέτης που αθέτησε τις υποσχέσεις του και πρόδωσε την εμπιστοσύνη των προσφύγων. Οι δεύτεροι παρουσιάζονται ως ανέντιμοι και άκαρδοι. Ο ποιητής εικονοποιεί το ελληνικό κράτος σκιαγραφώντας τους υπαλλήλους του ως διεφθαρμένους που αγνοούν τα αιτήματα και τα δίκαια των προσφύγων, ενώ

150Ι.Κ., «Ο refugee, Don't Spare your Tears, There is No Help from Anyone», στο Evangelia Balta, Aytek Soner Alpan (επιμ.), *Muhacirname, Poetry's Voice for the Karamanlides Refugees*, Istos, Istanbul, 2016, σελ. 47. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή* στα καραμανλίδικα και ανατυπώθηκε στην συλλογή *Muhacirname* στα καραμανλίδικα, στα τούρκικα και στα αγγλικά. Το απόσπασμα που παρατίθεται μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Πάρη Κονόρτα, ο οποίος είχε την ευγένεια να παρέχει την πολύτιμη βοήθειά του και για αυτό τον ευχαριστώ.
Αποσπάσματα άλλων ποιημάτων που παρατίθενται παρακάτω έχουν μεταφραστεί από τα αγγλικά από εμένα.

151Στο ίδιο, σελ. 150-151

δωροδοκούνται από τους πλούσιους για να τους κάνουν εξυπηρετήσεις.

Στις ενότητες που προηγήθηκαν εξετάστηκαν διαδοχικά οι θεσμοί που κλήθηκαν να υλοποιήσουν την αποκατάσταση και οι στρατηγικές επιβίωσης που υιοθέτησαν οι πρόσφυγες για να καλύψουν τις ανάγκες τους και να προωθήσουν τα αιτήματά τους. Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη ενότητα έγιναν νύξεις για τη σχέση των δύο αυτών πεδίων και διατυπώθηκε η πρόταση ότι πρόκειται για μια σχέση συμπληρωματική, η οποία άλλοτε χαρακτηρίζεται από αντιπαράθεση και άλλοτε από συνδιαλλαγή. Παρακάτω εξετάζεται αυτή ακριβώς η σχέση μεταξύ προσφύγων, πολιτείας και θεσμών. Πιο συγκεκριμένα, η προσοχή στρέφεται στην εμπλοκή και ιδιαίτερα τη συμμετοχή των προσφύγων στην κεντρική πολιτική, στην αντιπαράθεσή τους με την ΕΑΠ και στις αναπαραστάσεις του κράτους στον προσφυγικό λόγο.

A. Πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων

Ακόμα και πριν από τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής, κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, ο βενιζελισμός υπήρξε «φορέας ενσωμάτωσης» για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες που ήδη βρίσκονταν στην Ελλάδα, αντιμέτωποι κατά τ' άλλα με κοινωνική απομόνωση. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο δεσμός αυτός των προσφύγων με το Κόμμα των Φιλελευθέρων ισχυροποιήθηκε. Όπως παρατηρεί ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, πρόσφυγες πολιτικοί είχαν καθ' όλο το μεσοπόλεμο μια θέση στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων. Έτσι, απέναντι στην εχθρότητα των γηγενών και της αντιβενιζελικής παράταξης, οι Μικρασιάτες, μέσω των πολιτευτών τους ανέπτυξαν δικά τους πελατειακά δίκτυα που έφταναν μέχρι την πολιτική ηγεσία της φιλελεύθερης παράταξης και τον Ελευθέριο Βενιζέλο, εξασφαλίζοντας έτσι εκπροσώπηση στη Βουλή.¹⁵²

Η ένταξη ωστόσο των προσφύγων στους μηχανισμούς του κράτους και η συμμετοχή τους στην κεντρική πολιτική σκηνή δεν ήταν δίχως δυσκολίες και τριγμούς. Το πρώτο μεγάλο διακύβευμα σε αυτήν τη διαδικασία ήταν η πολιτογράφηση των προσφύγων, ζήτημα που τέθηκε ήδη από τον Οκτώβρη του 1922 από την Επαναστατική Επιτροπή και γινόταν όλο και πιο επιτακτικό όσο πλησίαζαν οι εκλογές του επόμενου έτους.

Εντός της Κυβέρνησης υπήρχαν δύο απόψεις σχετικά με την πολιτογράφηση των προσφύγων. Η πρώτη ήταν να εγγραφούν οι πρόσφυγες σε ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους και να εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους ανεξάρτητα. Η δεύτερη, η οποία και επικράτησε, υποστήριζε την ένταξη των προσφύγων στους υπάρχοντες εκλογικούς καταλόγους και την ανάλογη αύξηση των εκλέξιμων

152 Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018, σελ. 188

βουλευτών ανά εκλογικό τμήμα.¹⁵³ Σε αυτήν την κατεύθυνση δημοσιεύθηκε το νομοθετικό διάταγμα «περί πολιτογραφίσεως των προσφύγων» τον Οκτώβριο του 1922.

Σύμφωνα με το διάταγμα, οι πρόσφυγες μπορούσαν να πολιτογραφηθούν στα εγγραφόμενοι στα μητρώα αρρένων του τόπου διαμονής τους, αρκεί να βεβαιωνόταν η ταυτότητά τους ως πρόσφυγες από μια Επιτροπή, αποτελούμενη από έναν υπάλληλο του Υπουργείου Περιθάλψεως ή Ειρηνοδίκη και δύο εκπροσώπους προσφυγικών σωματείων.¹⁵⁴

Ακολούθησαν αρκετές σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, κυρίως παρατάσεις των προθεσμιών για την εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους. Η σημαντικότερη αλλαγή έγινε με το νομοθετικό διάταγμα του 1923, «περί αθρόας πολιτογραφίσεως των εκ Τουρκίας εις Ελλάδα καταφυγόντων ομογενών», με το οποίο απαλλάχθησαν από την υποχρέωση της στράτευσης όσοι πολιτογραφούμενοι πρόσφυγες είχαν συμπληρώσει το εικοστό έτος της ηλικίας τους.

Η διαδικασία της πολιτογράφησης των προσφύγων προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την αντιβενιζελική παράταξη. Τόσο ο αντιβενιζελικός Τύπος, όσο και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά, κατηγόρησαν τους Φιλελευθέρους ότι επιχειρούν να αλλοιώσουν το εκλογικό σύστημα και το αποτέλεσμα των επόμενων εκλογών, καθοδηγώντας και χειραγωγώντας τους πρόσφυγες, καθώς και εγκαθιστώντας τους σκόπιμα σε συγκεκριμένες περιοχές. Παρόμοια στάση κράτησε και το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο ωστόσο καλούσε τους πρόσφυγες να συμπορευτούν μαζί του, να οργανωθούν στο εργατικό κίνημα και να μην παρασύρονται από «τις υποσχέσεις των αστικών κομμάτων».¹⁵⁵

Παράλληλα, εν όψει των εκλογών του Δεκεμβρίου του 1923, στο εσωτερικό του προσφυγικού κόσμου γίνονταν διεργασίες για να καθοριστεί η πολιτική στάση των προσφύγων. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν τρία συνέδρια στη Θεσσαλονίκη, το Σεπτέμβριο του 1923, το Πανθρακικό, το Παμμικρασιατικό και το Συνέδριο των Ποντίων. Στον απόηχο αυτών, τον Οκτώβρη του ίδιου έτους έγινε το Παμπροσφυγικό Συνέδριο, στο οποίο συμμετείχαν 280 εκπρόσωποι των προσφυγικών οργανώσεων. Πολλοί από τους εκπροσώπους ήταν άνθρωποι της «παλιάς ηγετικής τάξης» της Μικράς Ασίας που διεκδίκησαν και απέκτησαν ρόλο στα προσφυγικά ζητήματα στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, παλιός δημογέροντα της Σμύρνης και αργότερα βουλευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ιδρυτής του Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου, ενός σημαντικού κέντρου δικτύωσης των προσφύγων με τη βενιζελική παράταξη.

¹⁵³Μαρία Κ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (1922-1940)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας κα Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 10

¹⁵⁴ΦΕΚ 209, 21 Οκτωβρίου 1922, Νομοθετικό Διάταγμα «περί πολιτογραφίσεως των προσφύγων»

¹⁵⁵Μ. Κ. Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων*, ο.π., σελ. 10-13

Το μεγαλύτερο κομμάτι του συνεδρίου αφιερώθηκε σε συζητήσεις για την κατάσταση των προσφύγων και τις ανάγκες της αποκατάστασης. Περιγράφησαν τα προβλήματα και συμφωνήθηκαν προτάσεις που κατατέθηκαν στην κυβέρνηση, όπως το χτίσιμο κατοικιών για τους πρόσφυγες, η χρηματοδότησή τους για να χτίσουν οι ίδιοι σπίτια, καθώς και η απαλλοτρίωση μεγάλων εκτάσεων γης για να διανεμηθούν στους πρόσφυγες. Πρόκειται για προτάσεις που με τον έναν τρόπο ή τον άλλο, εφαρμόστηκαν κατά τα επόμενα χρόνια, γεγονός που συνηγορεί στην υπόθεση ότι οι πρόσφυγες, μέσω των εκπροσώπων τους, είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν της πολιτικές της αποκατάστασης.¹⁵⁶

Το σημαντικότερο διακύβευμα ωστόσο ήταν η στάση των προσφύγων στις επερχόμενες εκλογές. Στα προηγούμενα συνέδρια είχαν διαμορφωθεί δύο τάσεις: Η πρώτη πρόκρινε την αποκλειστική συνεργασία των προσφύγων με τους Φιλελευθέρους και τη στήριξη στο πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου. Η δεύτερη διατυπώθηκε από τον Μιχαήλ Κύρκο, μετέπειτα πληρεξούσιο στην Εθνοσυνέλευση και αργότερα Υπουργό Προνοίας, και υποστήριζε ότι οι πρόσφυγες έπρεπε να στηρίξουν γενικά τα κόμματα που ήταν φιλικά προσκείμενα στην Επαναστατική Επιτροπή. Η άποψη αυτή ωστόσο μειοψήφησε τελικά στο Παμπροσφυγικό συνέδριο όπου επικράτησε η απόλυτη ταύτιση με το Κόμμα των Φιλελευθέρων.¹⁵⁷

Οι εκλογές του 1923, από τις οποίες απείχαν τελικά οι αντιβενιζελικοί, οδήγησαν στη Δ' Συντακτική Συνέλευση, στην οποία εκλέχτηκαν 43 πρόσφυγες πληρεξούσιοι, χωρισμένοι σε Φιλελευθέρους, Δημοκρατικούς και Εθνικούς Ριζοσπαστικούς. Παρ' ότι ο διαχωρισμός αυτός ήταν έντονος σε ό,τι αφορούσε τις συζητήσεις για το πολιτειακό ζήτημα, οι πληρεξούσιοι κράτησαν ενιαία στάση στις συζητήσεις για το προσφυγικό. Προώθησαν τις θέσεις που είχαν διατυπωθεί στο Παμπροσφυγικό Συνέδριο και στήριξαν θερμά τη λήψη προσφυγικού δανείου από την Αγγλία.¹⁵⁸ Παρ' όλα αυτά, οι «χωριστικές» από το βενιζελισμό, όπως τις χαρακτηρίζει ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, τάσεις ορισμένων εκ των προσφύγων πολιτικών εκδηλώθηκαν ακριβώς μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Είκοσι πρόσφυγες πληρεξούσιοι μαζί με τρεις γηγενείς ίδρυσαν το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα του Κονδύλη. Το νέο κόμμα έκανε σκληρή κριτική στους Βενιζέλο και Καφαντάρη, ενώ παράλληλα, τοπικές οργανώσεις του χρησιμοποιήθηκαν από την κυβέρνηση Κονδύλη το φθινόπωρο του 1924 για την καταστολή απεργιών. Οι ένοπλες ομάδες που έδρασαν σε αυτήν την κατεύθυνση, είχαν εν πολλοίς χαρακτηριστικά που προσομοίαζαν σε αυτά του πρώιμου φασισμού.¹⁵⁹

Στον απόηχο των γεγονότων της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης, το Νοέμβριο του 1924 ιδρύθηκε το

¹⁵⁶Στο ίδιο, σελ. 15-20

¹⁵⁷Στο ίδιο, σελ. 23-31

¹⁵⁸Στο ίδιο, σελ. 32-39

¹⁵⁹Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, ο.π.*, σελ. 202-203

πρώτο αμιγώς προσφυγικό κόμμα: το Κόμμα Αποκατάστασης Προσφύγων, υπό την ηγεσία του Αναστάσιου Αναστασιάδη. Το συγκεκριμένο κόμμα, όπως υποδήλωνε το όνομά του, είχε μοναδικό στόχο την ολοκλήρωση της αποκατάστασης, και σύμφωνα με την ιδρυτική του διακήρυξη ήταν διατεθειμένο να συμπράξει με οποιοδήποτε κόμμα που αποδεχόταν τις θέσεις του για το συγκεκριμένο ζήτημα, με πολιτική κατεύθυνση «καθαρώς εθνικήν και ελληνοπρεπήν». Στη μεγάλη εικόνα, ωστόσο, η σκληρή του κριτική στην πολιτική των Φιλελευθέρων το καθιστούσε περισσότερο κόμμα του αντιβενιζελικού χώρου, παρά πραγματικά ανεξάρτητο κόμμα των προσφύγων. Οι θέσεις του για το προσφυγικό ζήτημα παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Το κόμμα ήταν αντίθετο στην ύπαρξη της ΕΑΠ και επιδίωκε να εκδοθούν κρατικά ομόλογα για την αποζημίωση των προσφύγων για τις χαμένες περιουσίες τους και την ίδρυση προσφυγικής τράπεζας για τη χρηματοδότηση της αποκατάστασης.¹⁶⁰

Ο σημαντικότερος ίσως σταθμός στην ιστορία της πολιτικής εκπροσώπησης των προσφύγων υπήρξε το Παμπροσφυγικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1925 στη Θεσσαλονίκη. Τα φλέγοντα θέματα αφορούσαν τις άμεσες ανάγκες των προσφύγων, τις αποζημιώσεις για τις περιουσίες που χάθηκαν, τις απαλλοτριώσεις κτημάτων και την προοπτική ίδρυσης προσφυγικής τράπεζας. Μεγάλο κομμάτι ωστόσο του συνεδρίου κατέλαβε η αντιπαράθεση σε σχέση με το ζήτημα της πολιτικής εκπροσώπησης. Οι πληρεξούσιοι δέχθηκαν δριμεία κριτική από πολλούς συνέδρους για τη στάση τους στη βουλή, καθώς θεωρήθηκε ότι δεν εκπροσώπησαν αποτελεσματικά τα προσφυγικά συμφέροντα. Σε γενικές γραμμές, υπήρχαν δύο τάσεις. Η πρώτη ήταν αυτή που θεωρούσε τους πληρεξούσιους και τις προσφυγικές οργανώσεις υπεύθυνους για την κακή κατάσταση των προσφύγων, καθώς δεν εκπροσωπούσαν αποτελεσματικά τα συμφέροντά τους. Η δεύτερη θεωρούσε πρωτίστως υπεύθυνη την κυβέρνηση και πρόκρινε τη συσπείρωση των προσφύγων σε έναν ενιαίο πολιτικό φορέα. Αυτή φαίνεται να είναι και η άποψη που κυριάρχησε, αν και όχι απόλυτη, καθώς το σχετικό ψήφισμα του συνεδρίου κάνει κριτική στην κυβέρνηση και μιλάει για ενότητα των προσφυγικών οργανώσεων, όχι όμως και για ενιαίο πολιτικό φορέα.¹⁶¹

Λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 1925 πραγματοποιήθηκε άλλο ένα παμπροσφυγικό συνέδριο. Το συνέδριο διοργανώθηκε εν μέσω της δικτατορίας Παγκάλου και σε αυτό εντοπίζεται μια ενδιαφέρουσα αντίφαση. Από τη μία, οι σύνεδροι εκφράστηκαν θετικά για την πολιτική Παγκάλου σχετικά με το προσφυγικό ζήτημα. Ταυτόχρονα όμως, κατατέθηκαν προτάσεις για την ίδρυση προσφυγικού κόμματος και υπήρξαν σύνεδροι που υποστήριξαν ότι μόνο μέσω αμιγώς προσφυγικών κομμάτων θα μπορούσε να επιτευχθεί η ολοκλήρωση της αποκατάστασης.¹⁶²

¹⁶⁰ Γιώτα, *ο.π.*, σελ. 96-97

¹⁶¹ Στο *ίδιο*, σελ. 80-86

¹⁶² Στο *ίδιο*, σελ. 87-91

Στις δημοτικές εκλογές του 1925, δημιουργήθηκαν οι πρώτες σοβαρές εντάσεις μεταξύ των προσφύγων και του Παγκάλου, όταν ο δεύτερος αναίρεσε την εκλογή του προσφυγικής καταγωγής υποψηφίου Μηνά Πατρίκιου, λόγω της υποστήριξής του από την Αριστερά. Στις επαναληπτικές εκλογές του Δεκεμβρίου ο προσφυγικός κόσμος, αλλά και η εργατική τάξη, συσπειρώθηκε υπέρ του Πατρίκιου, ο οποίος επικράτησε με άνεση.¹⁶³ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και εν μέσω αυτής της κρίσης, τμήματα του προσφυγικού κόσμου έμοιαζαν να έχουν θετική διάθεση απέναντι στο καθεστώς. Η *Παμπροσφυγική*, το Νοέμβριο του 1925, αναγνώριζε μάλιστα ότι ο Πάγκαλος κατέλαβε την εξουσία με «*ανώμαλη πολιτική ενέργεια*», υποστήριζε δε ότι θα ήταν θετική εξέλιξη να δημιουργήσει ο Πάγκαλος ένα δικό του κόμμα, με το οποίο να συμμετάσχει σε «*πραγματικά ελεύθερες εκλογές*», καθώς ένα «*Παγκαλικό κόμμα*» θα μπορούσε να καλύψει «*τας ανάγκας του Λαού*».¹⁶⁴

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και με δεδομένη την απογοήτευση του προσφυγικού κόσμου από τις ελλείψεις της αποκατάστασης, οι τάσεις για δημιουργία ανεξάρτητων προσφυγικών κομμάτων ενισχύθηκαν και έφτασαν στο ζενίθ τους μετά το παμπροσφυγικό συνέδριο του Απριλίου 1926 και καθώς η χώρα όδευε προς τις εκλογές του Νοεμβρίου.¹⁶⁵ Σε αυτό το διάστημα ιδρύθηκαν πέντε ξεχωριστά κόμματα, με βασική αιχμή την εκπροσώπηση των προσφυγικών συμφερόντων.

Το πρώτο που ιδρύθηκε ήταν το Ριζοσπαστικό Κόμμα, το οποίο στην ιδρυτική του διακήρυξη αναφερόταν στις ανάγκες των προσφύγων και των εργατών. Κατηγορήθηκε ωστόσο από νωρίς ότι δεν ήταν πραγματικά ανεξάρτητο και ότι εξυπηρετούσε επιχειρηματικά συμφέροντα. Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* της Θεσσαλονίκης το Μάη του 1926, αναφέρεται ότι το Ριζοσπαστικό Κόμμα, έχει σχέσεις με και υποστηρίζεται από τον γνωστό επιχειρηματία Επαμεινώνδα Χαρίλαο. Με ανακοίνωσή του στην *Προσφυγική Φωνή*, το κόμμα διέψευσε αυτόν τον ισχυρισμό.¹⁶⁶

Στη συνέχεια ιδρύθηκαν το Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, το οποίο τοποθετείτο στην ευρύτερη βενιζελική παράταξη και το Κόμμα Ανεξαρτήτων και Προσφύγων, του οποίου ηγείτο ο Αριστομένης Μητσοτάκης, ο οποίος είχε πρόσφατα αποχωρήσει από τη Δημοκρατική Ένωση. Λίγο πριν τις εκλογές ιδρύθηκαν δύο κόμματα που προέρχονταν από διεργασίες εντός τους προσφυγικού κόσμου, το Ανεξάρτητο Προσφυγικό Κόμμα και το Εθνικό Προσφυγικό Κόμμα. Το Εθνικό Προσφυγικό Κόμμα συνεργάστηκε τελικά με το βενιζελικό κόμμα του Σοφούλη. Το

¹⁶³Στο ίδιο, σελ. 91-92

¹⁶⁴«Αν ο κ. Πάγκαλος εσχμάτιζεν κόμμα», *Παμπροσφυγική*, 18 Νοεμβρίου 1925, σελ. 1

¹⁶⁵«Οι πρόσφυγες κινούνται προς ίδρυσιν κομμάτων», *Προσφυγική Φωνή*, 8 Μαΐου 1926, σελ. 1

¹⁶⁶«Το Ριζοσπαστικόν Κόμμα», *Προσφυγική Φωνή*, 2 Μαΐου 1926, σελ. 3, «Αι βασικά αρχαί του συγκροτηθέντος νέου “Ριζοσπαστικού” Κόμματος. Τα αίτια της ιδρύσεως και οι σκοποί αυτού. Απαντήσεις εις τα ψεύδη του “Ταχυδρόμου” Θεσσαλονίκης», *Προσφυγική Φωνή*, 8 Μαΐου 1926, σελ. 4, «Το Ριζοσπαστικόν Κόμμα», *Προσφυγική Φωνή*, 14 Μαΐου 1926, σελ. 1

Ανεξάρτητο Προσφυγικό Κόμμα ήταν το μόνο που συμμετείχε απολύτως ανεξάρτητα στις εκλογές του 1926.¹⁶⁷

Δε διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για αυτά τα κόμματα, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν το αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Το υλικό στο οποίο βασίζεται η εργασία δεν επιτρέπει συμπεράσματα. Γνωρίζουμε πάντως ότι ο βαθμός ανεξαρτησίας τους από τις μεγάλες πολιτικές δυνάμεις ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις περιορισμένος και σε κάθε περίπτωση δεν κατάφεραν να συσπειρώσουν σημαντικό κομμάτι του προσφυγικού κόσμου. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα ήταν το πιο επιτυχημένο από όλα και στις εκλογές του 1926 συγκέντρωσε μόλις 1,43 των ψήφων.¹⁶⁸

Έχουμε ήδη αναφερθεί στο γεγονός ότι η επάνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πρωθυπουργία το 1928 γέμισε τους πρόσφυγες προσδοκίες, οι οποίες σύντομα διαψεύστηκαν. Η «απομάγευσή» τους από το Βενιζέλο, όπως την έχει χαρακτηρίσει ο Mark Mazower, αποδίδεται στη σχετική βιβλιογραφία στο ανεκπλήρωτο αυτών των προσδοκιών, στο Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930, στην ευρύτερη φθορά της κυβέρνησης από την κρίση του '30, αλλά και στην προσέγγιση των προσφύγων από τις άλλες παρατάξεις.¹⁶⁹ Τα προσφυγικά κόμματα όμως δεν μπορούσαν να απορροφήσουν απογοητευμένους από το βενιζελισμό πρόσφυγες. Είχαν ηττηθεί πλήρως στις εκλογές του 1926 και δε συμμετείχαν καν στις εκλογές του 1928. Δεν υπήρχε προοπτική ανεξάρτητης εκπροσώπησης των προσφύγων.

Συνοψίζοντας, οι πρόσφυγες εντάχθηκαν από νωρίς στο πολιτικό σύστημα της Ελλάδας του μεσοπολέμου, και όχι μόνο ως απλοί ψηφοφόροι. Επιφανείς Μικρασιάτες κλήθηκαν να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντα του προσφυγικού κόσμου στη βουλή και να προωθήσουν λύσεις στα προβλήματα της αποκατάστασης. Αυτοί αναδείχθηκαν μέσα από διαδικασίες των ίδιων των προσφύγων, κυρίως από τα συνέδρια στα οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι των οργανώσεων. Οι πολιτικές διαδικασίες των προσφύγων ωστόσο δεν ήταν και μάλλον δε θα μπορούσαν να είναι ανεξάρτητες. Οι Μικρασιάτες ήταν ταυτισμένοι με το Βενιζέλο ήδη πριν από την Καταστροφή, η οποία ενίσχυσε στο μέγιστο αυτή τη σχέση που διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1920 – 1930. Αν οι παράγκες ήταν τα σπίτια της πλειοψηφίας των προσφύγων, τότε το Κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν η μεγάλη πολιτική τους στέγη και οι όποιες «χωριστικές τάσεις» δεν ήταν δυνατό

¹⁶⁷Γιώτα, *ο.π.*, σελ. 97-99

¹⁶⁸Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ. 127-147

¹⁶⁹Mark Mazower, «The refugees, the economic crisis and the collapse of venizelist hegemony», στο *Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1992, σελ. 119-134

να ανατρέψουν αυτήν πραγματικότητα.

B. Οι πρόσφυγες και η ΕΑΠ

Απομακρυνόμενοι λίγο από τα γεγονότα της κεντρικής πολιτικής, παρακάτω θα εξετάσουμε τη σχέση των προσφύγων με την Επιτροπή Αποκατάστασης. Στα προηγούμενα κεφάλαια έγιναν αναφορές σε αντιπαράθεσεις μεταξύ των δύο, είτε λόγω των ενοικίων που ζητούσε η ΕΑΠ από τους πρόσφυγες, είτε λόγω των καταλήψεων οικοπέδων και κατοικιών της ΕΑΠ από ομάδες προσφύγων. Στο πλαίσιο της ευρύτερης προβληματικής αυτού του κεφαλαίου για τη σχέση των προσφύγων με τους θεσμούς, αξίζει να εξετάσουμε αναλυτικότερα τη στάση που κράτησαν απέναντι στην ΕΑΠ.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων υπήρξε αναμφίβολα ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς της προσφυγικής αποκατάστασης. Όπως είδαμε και στο δεύτερο κεφάλαιο, το έργο της, παρά τις όποιες ατέλειες και τις ελλείψεις του, ήταν καθοριστικής σημασίας για την εγκατάσταση των Μικρασιατών στην Ελλάδα. Η ΕΑΠ έπαιξε τεράστιο ρόλο στην αγροτική αποκατάσταση, διανέμοντας γη και κατοικίες στους πρόσφυγες. Στον αστικό χώρο, μπορεί να μην κάλυψε την ανάγκη των προσφύγων για εύρεση εργασίας, έχτισε ωστόσο κατοικίες που στέγασαν χιλιάδες. Στη σχετική βιβλιογραφία, είναι κοινός τόπος η θετική αποτίμηση του έργου της ΕΑΠ, η οποία θεωρείται ότι λειτούργησε καταλυτικά, οργανώνοντας και συστηματοποιώντας την αποκατάσταση. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι οι πρόσφυγες είδαν θετικά την Επιτροπή. Αντίθετα, φαίνεται να την αντιμετώπισαν με δυσπιστία, αν όχι εχθρότητα.

Η αντιπαράθεση των προσφύγων με την ΕΑΠ είχε κατά κύριο λόγο οικονομικά χαρακτηριστικά. Στον τομέα της αγροτικής αποκατάστασης, οι πρόσφυγες συχνά ένιωθαν ότι δεν ήταν αποκλειστικοί κύριοι της γης που τους δόθηκε, καθώς η διανομή ήταν αρχικά προσωρινή, μέχρι να γίνει η κτηματογράφηση των εκτάσεων. Παρά τις διαβεβαιώσεις της ΕΑΠ ότι τα κτήματα, τα ζώα, τα εργαλεία και οι κατοικίες θα παραχωρηθούν οριστικά στους αποκατασταθέντες, στις τάξεις των Μικρασιατών συνέχισε να επικρατεί δυσπιστία.¹⁷⁰ Η δυσαρέσκεια εντάθηκε με αφορμή την απαίτηση της ΕΑΠ να αποπληρώσουν οι πρόσφυγες τα εργαλεία και τα ζώα, αλλά και τα οικόπεδα που τους παραχωρήθηκαν. Σύμφωνα με άρθρο στην εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, η πολιτική αυτή θα υπερχρέωνε τους πρόσφυγες για γενιές ολόκληρες, καθώς τα ποσά που θα καλούνταν να πληρώσουν θα ήταν υπέρογκα.¹⁷¹

¹⁷⁰N. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2020, σελ. 216-217

¹⁷¹Κιγκινάτος, «Τα χρέη των αγροτών και η ΕΑΠ», *Παμπροσφυγική*, 5 Νοεμβρίου 1925, σελ. 3

Στις πόλεις, η αντιπαράθεση των προσφύγων με την ΕΑΠ είχε παρόμοια χαρακτηριστικά, ωστόσο, όπως είδαμε και σε προηγούμενες ενότητες, συνδέεται άμεσα και με την προσφυγική πρακτική της αυτοστέγασης. Από τη μία, η Επιτροπή ενοικίαζε τα σπίτια που κατασκεύαζε σε τιμές που οι πρόσφυγες αδυνατούσαν να πληρώσουν, με αποτέλεσμα οι ίδιοι να διαμαρτύρονται, απαιτώντας μείωση των ενοικίων. Παράλληλα, άστεγοι πρόσφυγες καταλάμβαναν κατοικίες που είχε χτίσει η ΕΑΠ, η οποία με τη σειρά της διαμαρτυρόταν στις αρχές, ζητώντας και πετυχαίνοντας συνήθως την εκκένωση των υπό κατάληψη σπιτιών. Για να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα η ΕΑΠ έδωσε τη δυνατότητα σε πρόσφυγες να αγοράσουν αυτές τις οικίες με ευνοϊκούς όρους μακαροπρόθεσμης αποπληρωμής τους, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν ικανοποιούσε τους πρόσφυγες. Η προσδοκία και η επιθυμία των αστών προσφύγων, όπως και των αγροτών, ήταν να αποκτήσουν ένα δικό τους σπίτι, στο οποίο να έχουν την αποκλειστική κυριότητα, όχι να το νοικιάζουν ούτε να το χρωστάνε στην ΕΑΠ. Επιπλέον, διαμαρτύρονταν για το γεγονός ότι ενώ δεν τους δίνονταν οι πολυπόθητες αποζημιώσεις για τις περιουσίες τους στη Μικρά Ασία, καλούνταν να πληρώσουν για την ίδια τους την αποκατάσταση. Σε αυτό το πλαίσιο, έγινε «παμπροσφυγικό συλλαλητήριο» το Μάιο του 1925, το οποίο καλούσε τους πρόσφυγες να μην αγοράσουν σπίτια από την ΕΑΠ, εάν δεν τους δοθούν αποζημιώσεις.¹⁷²

Στον προσφυγικό τύπο συναντάμε αρκετά δημοσιεύματα που ασκούν σκληρή κριτική στις πολιτικές της ΕΑΠ. Στον *Προσφυγικό Κόσμο*, η βασική αιχμή της κριτικής αφορά τον τρόπο με τον οποίο η Επιτροπή υπολογίζει την αξία των οικημάτων που έχει διαθέσει σε πρόσφυγες, με βάση την οποία καθορίζει τα ενοίκια και τα ποσά που ζητάει για την αγορά των ακινήτων. Η εφημερίδα δεν αμφισβητεί το δικαίωμα της ΕΑΠ να απαιτεί την αποπληρωμή των οικημάτων και υποστηρίζει ότι και οι ίδιοι οι πρόσφυγες επιθυμούν να πληρώσουν για τα σπίτια τους. Κατηγορεί ωστόσο την ΕΑΠ ότι αδίκως επιβαρύνει τους πρόσφυγες όχι απλά με την αξία του εκάστοτε σπιτιού, αλλά με το συνολικό κόστος της οικοδόμησης. Υπολογίζει δηλαδή την αξία του σπιτιού ως το άθροισμα του καθαρού κόστους, του κόστους των υλικών και της εργολαβίας, καθώς και του κόστους των κοινωφελών έργων που έγιναν για τον συνοικισμό (ύδρευση, αποχέτευση, άνοιγμα δρόμων κ.λ.π.). Ήδη από το πρώτο της φύλλο, η εφημερίδα θίγει αυτό το ζήτημα, αφιερώνοντάς του ένα μικρό άρθρο στο πρωτοσέλιδο. Υποστηρίζει ότι οι απαιτήσεις της ΕΑΠ, αν και νόμιμες, δεν είναι δίκαιες, καθώς για τέτοιου είδους έργα οι πρόσφυγες ήδη φορολογούνται και ως εκ τούτου το κόστος τους θα έπρεπε να καλύπτεται από το Κράτος και τους δήμους, αντί των ιδίων.¹⁷³

Το θέμα της αποπληρωμής των προσφυγικών οικιών στην ΕΑΠ πήρε μεγάλη έκταση, καθώς οι

172Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 236-237

173«Η αστική στέγασις. Τα οικήματα της ΕΑΠ. Μια αδικία που γίνεται.» *Προσφυγικός Κόσμος*, 19 Ιουνίου 1927, σελ. 1

πρόσφυγες αδυνατούσαν να καταβάλλουν τα σχετικά ποσά. Η παραπάνω συζήτηση πήρε σχετικά μεγάλη έκταση στο δημόσιο διάλογο, και ιδιαίτερα στον προσφυγικό τύπο. Μετά από σχετικό δημοσίευμα του *Προσφυγικού Κόσμου* στις 5 Ιανουαρίου 1930,¹⁷⁴ ο Μ. Ι. Νοταράς, τμηματάρχης εισπράξεων χρεών της ΕΑΠ απέστειλε απαντητική επιστολή στην εφημερίδα. Ο Νοταράς τόνιζε ότι η Επιτροπή είναι πολύ ελαστική ως προς την είσπραξη των χρεών, παραθέτοντας τα σχετικά στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία ελάχιστοι οφειλέτες έχουν εξοφλήσει και σε ελάχιστες περιπτώσεις η ΕΑΠ έχει εφαρμόσει το μέτρο της αναγκαστικής είσπραξης. Στη συνέχεια, επισήμανε ότι πιέσεις για την εξόφληση χρεών ασκούνται μονάχα σε εύπορους πρόσφυγες. Τέλος, ο Νοταράς υπερασπίστηκε την πολιτική της ΕΑΠ αναφέροντας ότι ο υπολογισμός της αξίας ενός οικήματος πάντοτε γίνεται με βάση το κόστος οικοδόμησης, καθώς δεν είναι δυνατόν τα οικόπεδα να τιμολογούνται ως «*γυμνή γη*». Από τη μεριά της η εφημερίδα, απάντησε ότι αναγνωρίζει αυτά που αναφέρει ο Νοταράς, επιμένοντας ωστόσο ότι δεν θα έπρεπε οι πρόσφυγες να επιβαρύνονται με τα κοινωφελή έργα, καθώς για αυτά ήδη φορολογούνταν. Θεωρεί συνεπώς ότι το κόστος αυτών η ΕΑΠ θα έπρεπε να το πληρωθεί από το Κράτος και τους δήμους.¹⁷⁵

Οι σχέσεις των προσφύγων με την Επιτροπή Αποκατάστασης οδηγήθηκαν σε νέα ένταση με αφορμή το ζήτημα των αποζημιώσεων, όπως αυτό τέθηκε στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων που οδήγησαν στο Σύμφωνο Φιλίας του 1930. Με βάση τη Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών του 1923, η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής συγκρότησε Εκτιμητικές Επιτροπές για τον υπολογισμό της αξίας των περιουσιών των ανταλλάξιμων, ώστε να αποζημιωθούν αργότερα. Ωστόσο, οι διαδικασίες αυτές προχωρούσαν πολύ αργά και οι πρόσφυγες διαμαρτύρονταν. Έτσι, το 1925 συγκροτήθηκαν στην Ελλάδα χωριστές Επιτροπές, οι οποίες έκαναν μια πρώτη χονδρική εκτίμηση των περιουσιών, με βάση την οποία δόθηκαν στους πρόσφυγες προκαταβολές από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.¹⁷⁶

Η καταβολή των αποζημιώσεων ήταν ένα από τα πάγια αιτήματα των προσφύγων, καθ' όλη τη δεκαετία του 1920. Το 1930 οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας προκάλεσαν φόβο στους πρόσφυγες ότι δε θα αποζημιωθούν στο ακέραιο για τις περιουσίες τους. Ειδικά η πρόταση της Τουρκίας για συμψηφισμό των αποζημιώσεων των μουσουλμάνων και των χριστιανών ανταλλάξιμων προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και διαμαρτυρίες από τους πρόσφυγες στην Ελλάδα, οι οποίοι θεώρησαν ότι θα αδικούνταν, καθώς οι περιουσίες τους στη Μικρά Ασία ήταν μεγαλύτερες από αυτές των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων στην Ελλάδα. Οι αντιδράσεις τους βέβαια αποδείχθηκαν μάταιες,

¹⁷⁴«Η διαφορά προσφύγων και της ΕΑΠ», *Προσφυγικός Κόσμος*, 5 Ιανουαρίου 1930, σελ. 1

¹⁷⁵«Ανταπάντησις εις απάντησιν», *Προσφυγικός Κόσμος*, 19 Ιανουαρίου 1930, σελ. 1

¹⁷⁶Ανδριώτης, *ο.π.*, σελ. 257-263

καθώς τον Ιούνιο του 1930, το Οικονομικό Σύμφωνο Ελλάδας – Τουρκίας επικύρωσε το συμφωνητισμό.¹⁷⁷

Σε γενικές γραμμές, η ΕΑΠ δεν είχε άμεση εμπλοκή με τις αποζημιώσεις. Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο έντασης και ανησυχίας ωστόσο, οι σχετικές τοποθετήσεις του μέλους της Επιτροπής Αλέξανδρου Πάλλη υπήρξαν αφορμή για νέα αντιπαράθεση. Ήδη από το 1925, ο Πάλλης είχε εκφράσει στον τότε Πρωθυπουργό και Υπουργό Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλο την άποψη ότι ο συμφωνητισμός θα ήταν μια ιδανική λύση, ώστε να προχωρήσουν οι διαπραγματεύσεις και να επιλυθούν γρήγορα οι όποιες εκκρεμότητες της Ανταλλαγής πληθυσμών.¹⁷⁸ Στις αρχές του 1930, ο Πάλλης ανέπτυξε έναν διάλογο με τον Φιλελεύθερο πολιτικό Βασίλειο Αρτεμιάδη, ο οποίος ήταν υπέρμαχος της ικανοποίησης των αιτημάτων των προσφύγων για αποζημίωση «εις ακέραιον». Από τη μεριά του ο Πάλλης, υποστήριζε ότι αυτό που ζητούσαν οι πρόσφυγες ήταν να αποζημιωθούν με βάση τις εκτιμήσεις των προσωρινών Εκτιμητικών Επιτροπών που είχαν συγκροτηθεί στην Ελλάδα. Η Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών ωστόσο όριζε με σαφήνεια ότι οι αποζημιώσεις θα δίνονταν με βάση τους υπολογισμούς της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής. Επιπλέον, ο Πάλλης παρατηρούσε ότι οι Εκτιμητικές Επιτροπές στην Ελλάδα είχαν υπολογίσει σε πολλές περιπτώσεις την αξία των περιουσιών ως πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι ήταν, αφήνοντας υπονοούμενα ότι οι πρόσφυγες δήλωναν ψευδή στοιχεία.¹⁷⁹

Οι δηλώσεις του Πάλλη προκάλεσαν αντιδράσεις από τους πρόσφυγες. Το περιεχόμενό τους συμπυκνώνεται σε δύο άρθρα που δημοσιεύονται από τον ίδιο συγγραφέα στον *Προσφυγικό Κόσμο* στις 2 Φεβρουαρίου 1930. Στα άρθρα αυτά ο Ιάκωβος Χατζησάββας αμφισβητεί το επιχείρημα του Πάλλη, ως προς το τι ορίζει η Σύμβαση Ανταλλαγής, χαρακτηρίζοντάς το «σοφιστεία, στρεψοδικεία, παραδοξολογία». Στη συνέχεια, αντιστρέφει ολόκληρο το επιχείρημα περί εκτίμησης των περιουσιών, υποστηρίζοντας ότι η Μικτή Επιτροπή δεν υπήρξε αντικειμενική και αδίκησε τους Μικρασιάτες ανταλλάξιμους, αλλά και ότι ακόμα και οι Εκτιμητικές Επιτροπές στην Ελλάδα σε πολλές περιπτώσεις απέδωσαν μικρότερη αξία στις εγκαταλειφθείσες περιουσίες και άλλοτε απέρριψαν εντελώς αιτήματα προσφύγων που δικαιούνταν αποζημίωση. Τέλος, ειρωνεύεται τον Πάλλη, αναφέροντας ότι ο ίδιος που

177Για τις αντιδράσεις των Μικρασιατών απέναντι στις ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις και το συμφωνητισμό των περιουσιών βλ. «Δεν θέλομεν ειμή τη την ακριβή και πιστήν εφαρμογή των Συνθηκών. Όχι απεμπόληση των δικαίων μας! Όχι εθνική Αυτοκτονία!», *Προσφυγικός Κόσμος*, 23 Φεβρουαρίου 1930, σελ. 1, «Η ολοκληρωτική αποζημίωσης είναι η μόνη αμοιβή ενός κόσμου θυσιάσαντος ό,τι είχε τιμαλφές εις τον εθνικόν βωμόν», *Προσφυγικός Κόσμος*, 2 Μαρτίου 1930, σελ. 1, «Ποια θα είναι η ελληνική απάντησις επί της τουρκικής προτάσεως περί συμφωνητισμού; Η αγωνιώδης ανησυχία των δικαιούχων», *Προσφυγικός Κόσμος*, 13 Απριλίου 1930, σελ. 1, «Να μη γίνη ο συμφωνητισμός», *Προσφυγικός Κόσμος*, 27 Απριλίου 1930, σελ. 1

178Ανδριώτης, *ο.π.*, 262

179«Αι αντιλήψεις του κ. Α.Α. Πάλλη της ΕΑΠ περί του δικαιώματος των ανταλλαξίμων επί αποζημιώσεως δια τας εν Τουρκία εγκαταλειφθείσας περιουσίες», *Προσφυγικός Κόσμος*, 26 Ιανουαρίου 1930, σελ. 4

μιλάει για υπερεκτίμηση περιουσιών, είναι μέλος της ΕΑΠ, η οποία νοικιάζει στους πρόσφυγες μικρά και κακής ποιότητας σπίτια σε υψηλές τιμές.¹⁸⁰

Οφείλουμε πάντως να παρατηρήσουμε ότι ο προσφυγικός τύπος δεν απαξιώνει το έργο της Επιτροπής Αποκατάστασης. Αντίθετα, αναγνωρίζει την αξία του. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* μάλιστα φαίνεται να εμπιστεύεται περισσότερο την ΕΑΠ απ' ό,τι τις υπηρεσίες του ελληνικού κράτους όσον αφορά την ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης. Εν όψει της διάλυσης της Επιτροπής το 1930, εντοπίζονται δημοσιεύματα που εκφράζουν την ανησυχία για τις υπηρεσίες που θα περάσουν στον έλεγχο του Υπουργείου Προνοίας, υποστηρίζοντας ότι θα υποχρηματοδοτούνται. Σε άρθρο γνώμης που δημοσιεύεται στις 9 Φεβρουαρίου, καταγγέλλεται ότι οι υπηρεσίες της ΕΑΠ στη Μακεδονία που πέρασαν στα Υπουργεία Προνοίας και Γεωργίας έχουν διαλυθεί, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει ολόκληρο το έργο που είχε γίνει μέχρι τότε.¹⁸¹ Το Μάρτιο του ίδιου έτους, δημοσιεύεται υπόμνημα των προσφύγων βουλευτών και γερουσιαστών σχετικά με τα προσφυγικά ζητήματα, όπως αυτά εκτιμήθηκαν σε σύσκεψή τους. Σχετικά με τις ανάγκες της στέγασης, οι βουλευτές τονίζουν ότι ένα από τα προβλήματα είναι οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του κράτους, ελλείψει του μηχανισμού της ΕΑΠ.¹⁸²

Συνοψίζοντας, οι πρόσφυγες αναμφίβολα βασίστηκαν στην πολιτική της ΕΑΠ για την αποκατάστασή τους. Παράλληλα ωστόσο, η σχέση τους δεν ήταν καθόλου ομαλή. Αντίθετα, χαρακτηρίστηκε από εντάσεις και αντιπαραθέσεις με διάφορες αφορμές και αιτίες. Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι αδικούνται από την Επιτροπή Αποκατάστασης. Το γεγονός ότι έπρεπε με τον οποιονδήποτε τρόπο να πληρώσουν για την αποκατάστασή τους ήταν κάτι με το οποίο δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν εύκολα. Είχαν αφήσει πίσω τους έναν ολόκληρο κόσμο, μια πατρίδα και όχι μόνο δεν αποζημιώνονταν, αλλά καλούνταν και να ξεχρεώσουν τα σπίτια και τα οικόπεδα που θα έπρεπε να τους ανήκουν δικαιωματικά. Στον προσφυγικό λόγο της εποχής, η καταστροφή παρουσιάζεται μεταξύ άλλων ως θυσία για την μητέρα – πατρίδα. Παράλληλα, αναπτύσσεται έντονη επιχειρηματολογία ως προς την προσφορά των προσφύγων στην εθνική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.¹⁸³ Ως εκ τούτου, θεωρείται ότι το ελληνικό κράτος «χρωστάει» στους νέους του πολίτες.

180Ιάκωβος Χατζησάββας, «Το ζήτημα των ανταλλαξιμων και αι Παλλικαί παραδοξολογίαι» και «Αι πλάναι του κ. Πάλλη της ΕΑΠ δια τας εκτιμητικας αποφάσεις», *Προσφυγικός Κόσμος*, 2 Φεβρουαρίου 1930, σελ. 1

181«Αι συνέπειαι της κρατικής αβελτηρίας», *Προσφυγικός Κόσμος*, 9 Φεβρουαρίου 1930, σελ. 1

182«Ολόκληρον το υπόμνημα της Συσκεύσεως των προσφύγων βουλευτών και γερουσιαστών εν Θεσσαλονίκη επί των προσφυγικών ζητημάτων», *Προσφυγικός Κόσμος*, 16 Μαρτίου 1930, σελ. 1

183«Οι πρόσφυγες ως οικονομικοί και φυλετικοί αναδημιουργηταί της Ελλάδος», *Παμπροσφυγική*, 9 Νοεμβρίου 1925, σελ.

Γ. Οι πρόσφυγες και το ελληνικό κράτος: ποιητικές αναπαραστάσεις

Όποτε συζητάμε την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, έχει σημασία να θυμόμαστε την κοινωνία από την οποία προέρχονται. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το κράτος και τους θεσμούς του, οι διαφορές είναι μεγάλες και σημαντικές. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες προέρχονταν από μια πολυεθνική αυτοκρατορία, της οποίας οι πολιτικοί θεσμοί έδιναν διαφορετική μορφή και περιεχόμενο στην έννοια της εκπροσώπησης απ' ό,τι ο κοινοβουλευτισμός του ελληνικού κράτους. Τα ζητήματα κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης που θίχτηκαν παραπάνω πιθανότατα απείχαν πολύ από την αντίληψη του μέσου πρόσφυγα για το κράτος και την πολιτική. Παράλληλα, για τους χιλιάδες ελλιπώς ή και καθόλου αποκατεστημένους πρόσφυγες, υπήρχαν πολύ πιεστικότερα, καθημερινά προβλήματα, απ' ό,τι αυτά της κεντρικής πολιτικής.

Στη «χαμένη πατρίδα», η κοινοτική οργάνωση κυριαρχούσε ως προς την επίλυση των προβλημάτων της καθημερινότητας. Οι κοινοτάρχες και σημαντικοί τοπικοί παράγοντες, όπως οι ιερείς, έπαιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο.¹⁸⁴ Στη «νέα πατρίδα», οι Μικρασιάτες, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, οργανώθηκαν συλλογικά και ανέπτυξαν τις δικές τους στρατηγικές επιβίωσης. Κάθε ζήτημα της ζωής τους, ωστόσο, ιδιαίτερα στις πόλεις, από το να φτιάξουν συνεταιρισμούς μέχρι να στήσουν μια παράγκα, υπαγόταν σε κάποιον κρατικό ή άλλου είδους επίσημο, φορέα. Για να στήσει κάποιος μια παράγκα, χρειαζόταν άδεια από το δήμο. Για να πιστοποιηθεί ένας συνεταιρισμός, ήταν αναγκαίο να περάσει μια σειρά γραφειοκρατικών διαδικασιών που όριζε η νομοθεσία, η διεκπεραίωση των οποίων περνούσε μέσα από τις δημόσιες υπηρεσίες. Είναι εύλογο λοιπόν, και ενδιαφέρον, να αναρωτηθούμε πώς έβλεπαν τις υπηρεσίες αυτές οι πρόσφυγες.

Ανθρωπολογικές αναλύσεις, αλλά και προσεγγίσεις των πολιτικών επιστημών, έχουν υποστηρίξει τη σημασία των καθημερινών πρακτικών για τη συγκρότηση και την αναπαραγωγή του κράτους, καθώς και για τη σχέση κράτους και πολιτών. Μέσα από τις πρακτικές αυτές, αναδεικνύονται τα συχνά θολά όρια μεταξύ κρατικού και μη κρατικού πεδίου της ζωής, καθώς και οι κοινωνικές ιεραρχίες που διέπουν την αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους και με το κράτος.¹⁸⁵ Σε ένα τέτοιο

184Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984 σελ. 29-67, Χάρης Εξερτζόγλου, «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας – αρχές 20ού)», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011 και Reneé Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006, σελ. 63-77 και

185Aradhana Sharma, Akhil Gupta (επιμ.), *The Anthropology of the State, A Reader*, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, ιδιαίτερα οι συμβολές των Aradhana Sharma, Akhil Gupta, «Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization», σελ. 1-41, Timothy Mitchell, «Society, Economy and the State Effect», σελ. 160-186, Wendy Brown, «Finding the Man in the State», σελ. 187-210 και Akhil Gupta, «Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State», σελ. 211-242

ερμηνευτικό πλαίσιο, διερευνώντας τον τρόπο που βλέπουν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες τη σχέση τους με το ελληνικό κράτος και τους αξιωματούχους του, μπορούμε ίσως να φωτίσουμε με νέο τρόπο τις διαδικασίες ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και τη συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας.

Αναζητώντας αναπαραστάσεις του κράτους στον προσφυγικό λόγο, στρεφόμαστε για άλλη μια φορά στον προσφυγικό τύπο. Οι ειδήσεις και τα άρθρα που δημοσιεύονται ωστόσο, ελάχιστα αποτυπώνουν την καθημερινή επαφή των Μικρασιατών με τις κρατικές υπηρεσίες. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία αφορούν τις πολιτικές της αποκατάστασης που εφαρμόζονται από τις ελληνικές κυβερνήσεις και την ΕΑΠ, στηλιτεύοντας τις ελλείψεις τους και τις αδικίες που υφίστανται οι πρόσφυγες. Οι καθημερινές επαφές των προσφύγων με το κράτος αποτυπώνονται πολύ περισσότερο σε καλλιτεχνικές μορφές λόγου, και ιδιαίτερα στα ποιήματα ανώνυμων και επώνυμων προσφύγων που δημοσιεύονται στις προσφυγικές εφημερίδες.

Η παρούσα μελέτη αντλεί από 25 τέτοια ποιήματα που δημοσιεύτηκαν σε άτακτα χρονικά διαστήματα από την εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή* κατά τη σύντομη περίοδο της έκδοσής της (1924-1927). Αρχικά δημοσιεύτηκαν στην караμανλίδικη διάλεκτο (τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες), στο πλαίσιο της ευρύτερης πολιτικής της εφημερίδας να εκδίδεται διπλή, στα ελληνικά ως *Προσφυγική Φωνή* και στα караμανλίδικα ως *Μουχατζίρ Σεδασί*. Σε αυτή την εργασία χρησιμοποιείται η αγγλική τους μετάφραση, όπως δημοσιεύθηκε στη συλλογή *Μουχατζηρναμέ*, την οποία επιμελήθηκαν οι Ευαγγελία Μπαλτά και Aytak Soner Alpan. Τα εν λόγω ποιήματα αποτελούν μια εξαιρετική πηγή για να αναζητήσουμε μια προσφυγική οπτική για το κράτος. Αφ' ενός, γράφονται από άσημους πρόσφυγες και δημοσιεύονται ακριβώς με το στόχο να αποτυπώσουν την προσφυγική καθημερινότητα. Αφ' ετέρου, δημοσιεύονται κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα. Δεν αποτελούν δηλαδή καταγραφές της προσφυγικής μνήμης του παρελθόντος, αλλά ποιητική καταγραφή του βιώματος στο παρόν.¹⁸⁶

Εκ πρώτης όψεως, το κράτος μοιάζει να απουσιάζει από τα ποιήματα. Γίνονται ελάχιστες αναφορές σε πολιτικά πρόσωπα, όπως στον Βενιζέλο και τον Κεμάλ, αλλά ως επί το πλείστον τα ποιήματα αναφέρονται στον ξεριζωμό, τη φτώχεια και τις κακουχίες. Για την ακρίβεια, όποτε γίνονται αναφορές στην πολιτεία είναι ακριβώς για να καταγγείλουν την απουσία της, την έλλειψη πρόνοιας για τους πρόσφυγες. Από την άλλη αντιπαράκειται η εργατικότητα και η ευρηματικότητα των προσφύγων που χτίζουν μόνοι τα σπίτια τους, επιχειρούν και δημιουργούν τη νέα ζωή τους, ανοίγοντας προοπτικές για

¹⁸⁶Evangelia Balta, «Foreword», στο E. Balta, A. S. Alpan (επιμ.), *Muhacirname, Poetry's Voice for the Karamanlides Refugees*, ο.π.,σελ. 19-21

το μέλλον, τόσο το δικό τους, όσο και της Ελλάδας, στην οποία προσφέρουν. Αναπτύσσεται έτσι ένα δίπολο, στου οποίου το ένα άκρο βρίσκεται η αδιάφορη πολιτεία και από την άλλη οι δημιουργικοί ιδιώτες.

Το ποίημα «*Για τη στέγαση των προσφύγων*», υπογεγραμμένο από τον Σ. Τριανταφυλλίδη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στην τρίτη στροφή διαβάζουμε:

*«Σύντομα έστησε την άθλια παράγκα του
Ένωσε δυο σανίδια, κι ανάμεσά τους σκυφτός μπήκε
Τα παλικάρια της Ανατολίας δεν ξέρουν τεμπελιά
Κι είναι πανούργοι, δεν πιάνονται κορόϊδα
Δούλεψε σα μέλισσα, τεχνίτης ικανός
Ακόμα και το κράτος κέρδισε από αυτόν»¹⁸⁷*

Ο ανώνυμος πρόσφυγας στον οποίον αναφέρεται ο Τριανταφυλλίδης φέρεται να τα κατάφερε όλα μόνος του. Δεν επωφελήθηκε από το κράτος, αλλά αντίθετα, το κράτος επωφελήθηκε από αυτόν. Εδώ προφανώς ο ποιητής αναφέρεται στη συζήτηση που γινόταν σχετικά με την επίδραση των προσφύγων στην οικονομία. Στον αντιπροσφυγικό λόγο του αντιβενιζελικού τύπου διατυπωνόταν συχνά η αντίληψη ότι οι πρόσφυγες δεν εργάζονται και δε συνεισφέρουν στην οικονομία της χώρας, ενώ αντίθετα επωφελούνται από τις προνοιακές πολιτικές και επιβαρύνουν έτσι το κράτος. Οι πρόσφυγες αντίθετα υποστήριζαν ότι οι πρόσφυγες ελάχιστα έχουν υποστηριχθεί οικονομικά από το κράτος και ότι η θετική συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη υπερβαίνει κατά πολύ τα έξοδα της πρόνοιας. Το κράτος λοιπόν απουσιάζει από την αποκατάσταση και δε μεριμνά για τους όρους της εγκατάστασης των προσφύγων, αλλά ταυτόχρονα επωφελείται από αυτήν.¹⁸⁸

Αν κοιτάξουμε πέρα από τους μεγάλους θεσμούς πρόνοιας και τις πολιτικές της αποκατάστασης, υιοθετώντας το σχήμα του κράτους ως -μεταξύ άλλων- ενός συμπλέγματος καθημερινών πρακτικών και λειτουργιών, μπορούμε να εντοπίσουμε όχι την απουσία, αλλά αντίθετα την έντονη παρουσία του κράτους σε πολλά από τα 25 υπό εξέταση ποιήματα. Το κράτος είναι παρόν μέσω των υπαλλήλων του, τα πρόσωπα στα οποία οι πρόσφυγες καθημερινά βλέπουν τον κατά τ' άλλα αόρατο μηχανισμό.

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι ένα ποίημα υπογεγραμμένο με το όνομα Ν. Ρουμής, αφιερωμένο αποκλειστικά στους δημοσίους υπαλλήλους. Τίτλοφορείται «*Για τους δημόσιους*

187S. Triantafyllidis, «Concerning the housing of refugees», στο Balta, Alpan (επιμ.), *Muhacirname*, ο.π., σελ. 111

188Η προσφορά των Μικρασιατών στην οικονομική, αλλά και εθνική, ανάπτυξη της χώρας, είναι ένα από τα βασικά επιχειρήματα που σταθερά επιστρατεύουν οι πρόσφυγες, με στόχο να προωθήσουν τα συμφέροντά τους ως συμβατά με τα ευρύτερα συμφέροντα της Ελλάδας, αλλά και να αποδείξουν την αμφισβητούμενη από πολλούς ελληνικότητά τους. Ενδεικτικά: «Οι πρόσφυγες ως οικονομικοί και φυλετικοί αναδημιουργηταί της Ελλάδος», *Παμπροσφυγική*, 9 Νοεμβρίου 1925, σελ. 1

υπάλληλους που κάνουν κατάχρηση εξουσίας». Περιγράφει γλαφυρά την κατάσταση που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες στις δημόσιες υπηρεσίες, όπου οι υπάλληλοι εξετάζουν τις υποθέσεις των γηγενών, ενώ λένε ψέμματα στους πρόσφυγες και αρνούνται να τους εξυπηρετήσουν. Ο μόνος τρόπος να εξυπηρετηθούν οι πρόσφυγες είναι να δωροδοκήσουν κάποιον υπάλληλο:

*«Τελικά οι πρόσφυγες μάθαν ποια είναι λύση
Δωροδόκησε τον υπάλληλο και θα σε βοηθήσει»*

Τέλος, εκτός της δωροδοκίας, οι πρόσφυγες σύμφωνα με τον ποιητή μπορούν να εξασφαλίσουν τη βοήθεια των υπαλλήλων εάν διαθέτουν «γυναικεία γοητεία».¹⁸⁹ Το συγκεκριμένο σημείο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς φαίνεται να αναπαράγεται εντός του προσφυγικού ποιητικού λόγου η αντιπροφυγική ρητορική που είχε αναπτυχθεί περί παστρικών Μικρασιάτισσων – και ιδιαίτερα Σμυρνιών.¹⁹⁰

Η καθημερινή εξουσία των δημοσίων υπαλλήλων, καθώς και η ειδική μεταχείριση των γυναικών από αυτούς, αποτυπώνονται με χαρακτηριστικό τρόπο και στο ποίημα «Φύγε τώρα, έλα αύριο: Το τραγούδι της άσχημης προσφυγοπούλας», με την υπογραφή Τσιρκίν.¹⁹¹ Η έμφυλη και συνάμα ταξική οπτική του ποιήματος είναι σαφής από την πρώτη στροφή:

*«Αυτοί με τις όμορφες γυναίκες τα κατάφεραν,
Οι φτωχοδιάβολοι που δεν έχουν κανέναν ακόμα περιμένουν
Οι Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι ξέρουν πώς πάει
Και λένε στην άσχημη προσφυγοπούλα έλα αύριο.»*

Το ποίημα μπορεί να χωριστεί σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιγράφεται η καθημερινότητα μιας άσχημης προσφυγοπούλας. Κάθε μέρα πάει στην Πρόνοια για να διεκπεραιώσει κάποια υπόθεσή της και κάθε μέρα τη διώχουν. Ταυτόχρονα, παρατηρεί τις όμορφες Μικρασιάτισσες που εξυπηρετούνται κανονικά, καθώς οι υπάλληλοι γοητεύονται και τις βοηθούν με μεγάλη προθυμία. Στο δεύτερο μέρος, το ποίημα γίνεται πιο γενικό και μιλάει για την ανέχεια στην οποία ζουν οι φτωχοί πρόσφυγες, χωρίς να νοιάζεται κανείς, ούτε οι Έλληνες, ούτε οι πολιτικοί. Κλείνει με την υπόσχεση ότι μια μέρα οι πρόσφυγες θα ζήσουν καλύτερα και αν ποτέ οι Έλληνες χρειαστούν τη βοήθειά τους θα απαντήσουν κι αυτοί: «Έλα αύριο». Αξίζει να σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο ποίημα είναι από τα λίγα στα οποία οι Μικρασιάτες διαχωρίζονται από τους Έλληνες ρητά. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ένας τέτοιος

¹⁸⁹N. Roumis, «Regarding civil servants who abuse their positions», στο *Muhacirname*, ο.π., σελ. 131

¹⁹⁰Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ.

Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή*, ο.π., σελ. 104-126

¹⁹¹Τσιρκίν, Cirkın = άσχημος/-η/-ο στα τούρκικα. Δεδομένου ότι χρησιμοποιείται η ίδια λέξη για το αρσενικό και το θηλυκό, και λαμβάνοντας υπ' όψιν το περιεχόμενο του ποιήματος, πιθανόν το ποίημα να έχει γραφτεί από γυναίκα. Δεν μπορούμε ωστόσο να το γνωρίζουμε.

διαχωρισμός αποφεύγεται, ενώ συχνά επιχειρείται και η κατάργησή του, μέσω του τονισμού της ελληνικότητας των Μικρασιατών.

Είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να ανασυστήσουμε την καθημερινή σχέση των προσφύγων με το κράτος και τις δημόσιες υπηρεσίες μέσα από την ποίηση. Από αναπαραστάσεις όπως οι παραπάνω μπορούμε ωστόσο να κάνουμε ορισμένες σημαντικές παρατηρήσεις. Πρώτον, συναντάμε συχνά την εικόνα του περιθωριοποιημένου πρόσφυγα. Περιθωριοποιημένου, όχι μόνο λόγω της οικονομικής του κατάστασης και γενικότερα κακών συνθηκών της ζωής του, αλλά και λόγω του αποκλεισμού του από τις υπηρεσίες που θα έπρεπε να παρέχει η πολιτεία. Δεύτερον, το κράτος αναπαρίσταται προσωποποιημένο, γεγονός που θα μπορούσε να αναχθεί σε αντιλήψεις προερχόμενες από το οθωμανικό παρελθόν. Σε αυτήν την εικονοποίηση του κράτους, το κυρίαρχο δεν είναι τα υπουργεία αλλά οι υπουργοί, δεν είναι οι θεσμοί της πρόνοιας, αλλά οι δημόσιοι υπάλληλοι που διεκπεραιώνουν τις καθημερινές υποθέσεις. Τέλος, η διαφθορά είναι ένα ισχυρό επαναλαμβανόμενο μοτίβο. Φαίνεται διαδεδομένη η αντίληψη ότι οι αρμόδιοι της αποκατάστασης, δεν είναι απλά ανίκανοι ή αδιάφοροι για τα προσφυγικά βήματα, αλλά ότι επιπλέον προσπαθούν να τα εκμεταλλευθούν με δόλο, κερδοσκοπώντας καταχρώμενοι τις εξουσίες τους.

Μέσα από τις παραπάνω αναπαραστάσεις προσωποποιείται η εξουσία του κράτους στους διεφθαρμένους υπαλλήλους, παράλληλα όμως κατασκευάζεται και μια προσφυγική αυτοεικόνα, μια εικόνα του πρόσφυγα για τον εαυτό του ως αγανακτισμένο, αλλά απόλυτα υπαγόμενο στην καθημερινή αυθαιρεσία της εξουσίας και αδύναμο να αλλάξει τη ζωή του για το καλύτερο. Όπως έχει παρατηρήσει ο ανθρωπολόγος Akhil Gupta, μελετώντας το παράδειγμα της σύγχρονης επαρχιακής Ινδίας, μαζί με ένα πανίσχυρο φαντασιακό κράτος, κατασκευάζονται και υποκείμενα, «που υπόκεινται σε εκμετάλλευση, ανίσχυρα και εξαγριωμένα».¹⁹²

Συνοψίζοντας, οι πρόσφυγες στη νέα πατρίδα οργανώνονται και διεκδικούν τη νέα ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση τους με το ελληνικό κράτος είναι σύνθετη και πολυσήμαντη. Αφ' ενός, οι πρόσφυγες καλούνται να προσαρμοστούν στο σύστημα του κοινοβουλευτισμού. Αφ' ετέρου μεταφέρουν τις αντιλήψεις της κοινοτικής οργάνωσης, οι οποίες επηρεάζουν άμεσα τον τρόπο που οργανώνονται οι συλλογικοί προσφυγικοί φορείς, τόσο οι σύλλογοι, όσο και τα κόμματα. Η ένταξη στην Ελλάδα ως πολίτες περνάει μέσα από τις διαδικασίες διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών ζωής. Παράλληλα όμως, η διεκδίκηση αυτή, καθώς και τα ίδια τα καθημερινά προβλήματα διαμορφώνουν μια προσφυγική ταυτότητα, η οποία διαχωρίζεται από αυτήν του γηγενή Έλληνα. Πιο απλά, η ίδια η διαδικασία μέσω

¹⁹²Akhil Gupta, «Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State», στο A. Sharma, A. Gupta (επιμ.), *The Anthropology of the State*, ο.π., σελ. 211-242

της οποίας οι πρόσφυγες συγκροτούν ιδιότητα του πολίτη τους εντάσσει στην ελληνική κοινωνία και τους διαχωρίζει από τους υπόλοιπους Έλληνες, καθώς αντιμετωπίζονται από το κράτος, αλλά και αντιμετωπίζουν οι ίδιοι τους εαυτούς τους ως ένα ξεχωριστό, εσωτερικά ενιαίο, κοινωνικό σώμα.

Συμπεράσματα

Το 1922 σηματοδοτεί ένα τέλος εποχής στην νεότερη ελληνική ιστορία, με το πέρασμα στον ελληνικό μεσοπόλεμο να χαρακτηρίζεται από μια συνολική επανεκκίνηση της ελληνικής κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο ραγδαίων αλλαγών, η άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία έφερε το ελληνικό κράτος αντιμέτωπο με μια τεράστια ανθρωπιστική κρίση.

Μπροστά στις τεράστιες ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού, το ελληνικό κράτος, με τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών και βασιζόμενο σε προϋπάρχουσες δομές, δημιούργησε νέους προνοιακούς θεσμούς. Η λειτουργία του Υπουργείου Προνοίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 έθεσε τις βάσεις για την ίδρυση του πρώτου αυτόνομου Υπουργείου Υγείας το 1930. Η εφαρμογή μεγάλων προγραμμάτων στεγαστικής πολιτικής που συνέβαλαν στο ραγδαίο μετασχηματισμό του αστικού χώρου δημιούργησε αυτό που αργότερα ονομάστηκε κοινωνική κατοικία. Ήταν δηλαδή ακριβώς ο επιτακτικός χαρακτήρας της προσφυγικής αποκατάστασης που οδήγησε στη συγκρότηση μιας πρώτης μορφής κράτους πρόνοιας.

Παράλληλα, πλάι στις κρατικές στεγαστικές πολιτικές, εμφανίστηκαν μια σειρά από προσφυγικές πρακτικές που επιτελούσαν κι αυτές προνοιακό ρόλο. Από την ανοργάνωτη και αυθαίρετη αυτοστέγαση μέχρι τους οικιστικούς συλλόγους, οι Μικρασιάτες ανέπτυξαν στρατηγικές επιβίωσης, με τις οποίες επιδίωξαν να εξασφαλίσουν κατοικία και να βελτιώσουν τη ζωή τους. Τα δύο αυτά επίπεδα, οι «από τα πάνω» στεγαστικές πολιτικές και οι «από τα κάτω» στρατηγικές επιβίωσης, δε λειτούργησαν αντιθετικά, παρά τις εντάσεις που κατά καιρούς αναπτύσσονταν μεταξύ των προσφύγων και του κράτους. Αντίθετα, οι προσφυγικές πρακτικές λειτούργησαν συνεπικουρικά προς τους θεσμούς της αποκατάστασης, ενώ από τη μεριά του το κράτος, όχι μόνο έδειξε ανοχή σε πολλές από τις παράνομες αυτοστεγαστικές πρακτικές, αλλά ενίσχυσε μάλιστα την προσφυγική πρωτοβουλία. Ενθάρρυνε τη δημιουργία προσφυγικών συνεταιρισμών και έθεσε τα νομικά πλαίσια για να πριμοδοτηθεί το χτίσιμο σπιτιών από τους ίδιους τους πρόσφυγες, ενώ παράλληλα συνομιλούσε με τον προσφυγικό κόσμο για τα προβλήματα της αποκατάστασης.

Αυτή ακριβώς η συνομιλία μάς οδηγεί στο δεύτερο ζήτημα που απασχόλησε την εργασία: τη συγκρότηση μιας προσφυγικής ιδιότητας του πολίτη, η οποία σφυρηλατήθηκε μέσα από ποικίλες μορφές δημόσιας κοινωνικότητας. Όπως είδαμε, από πολύ νωρίς οι πρόσφυγες συμμετείχαν στην πολιτική ζωή της χώρας. Παράλληλα δημιούργησαν πλήθος συσσωματώσεων, εκ των οποίων πολλές είχαν ως αντικείμενο τη στέγαση και ως ενοποιητικό στοιχείο τον τόπο, τόσο τον τόπο καταγωγής όσο

και τον τόπο εγκατάστασης. Οι συσσωματώσεις αυτές λειτούργησαν ως πεδία στα οποία οι πρόσφυγες κοινωνικοποιήθηκαν, συγκροτώντας μια κοινή ταυτότητα, αναπτύσσοντας το αίσθημα της κοινότητας και της αλληλεγγύης. Παράλληλα όμως, οι σύλλογοι και τα σωματεία υπήρξαν φορείς μέσω των οποίων ο προσφυγικός κόσμος συνομιλούσε με την κεντρική εξουσία, διατυπώνοντας αιτήματα, παράπονα, διεκδικήσεις. Σε αυτή τη διαδικασία, ο ρόλος του προσφυγικού Τύπου υπήρξε καθοριστικός. Ως ένα κατ' εξοχήν μέσο διαλόγου και αντιπαράθεσης στο δημόσιο πεδίο, οι εφημερίδες συνέβαλλαν όχι μόνο στην επικοινωνία μεταξύ του προσφυγικού κόσμου, αλλά και μεταξύ των προσφύγων και της υπόλοιπης κοινωνίας. Δίνοντας βήμα στις προσφυγικές οργανώσεις, πραγματοποιώντας δημοσιογραφικές έρευνες στους συνοικισμούς και δημοσιεύοντας απόψεις για τα προβλήματα των προσφύγων, εφημερίδες όπως ο *Προσφυγικός Κόσμος* υπήρξαν φορείς διαμόρφωσης της προσφυγικής ταυτότητας και παράλληλα φορείς ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Η συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας και η διαμόρφωση των προσφύγων ως πολιτών του ελληνικού κράτους ήταν αλληλένδετες διαδικασίες με μια ενδιαφέρουσα σχέση. Εκτός από τις καθημερινές συνθήκες ζωής, οι ίδιες οι πολιτικές της αποκατάστασης ενοποιούν τους πρόσφυγες εσωτερικά, καθώς τους αντιμετωπίζουν ως ένα ενιαίο κοινωνικό σώμα και παράλληλα διακριτό από την ελληνική κοινωνία. Το ίδιο συμβαίνει και με τις προσφυγικές συσσωματώσεις: τα κόμματα των προσφύγων, οι προσφυγικοί σύλλογοι και ο προσφυγικός Τύπος αναφέρονται στα συμφέροντα και στις ανάγκες του προσφυγικού κόσμου. Η αντιδιαστολή με τους γηγενείς είναι σαφής.

Ταυτόχρονα όμως, οι ίδιοι παράγοντες που καθιστούν τους πρόσφυγες μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα, υπερβαίνουν τις όποιες ταξικές, κοινωνικές ή πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, αποτελούν και κομμάτι της διαδικασίας ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Οι πρόσφυγες συμμετέχουν στην πολιτική ως πρόσφυγες. *Συμμετέχουν όμως* στην πολιτική και μάλιστα παίζουν καθοριστικό ρόλο. Μέσω των προσφυγικών οργανώσεων και του Τύπου συνομιλούν άμεσα με την πολιτεία και έχουν τη δυνατότητα να επηρεάζουν, ή έστω να συμμετέχουν στη χάραξη των πολιτικών αποκατάστασης. Αναπτύσσοντας δηλαδή τη δικιά τους δημόσια κοινωνικότητα, οι πρόσφυγες επισφραγίζουν το διαχωρισμό τους από τους γηγενείς, ενώ ταυτόχρονα μετατρέπονται σε Έλληνες πολίτες.

Η ένταξη βέβαια δε συνιστά και πλήρη αφομοίωση. Οι Μικρασιάτες φέρουν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία τις παραδόσεις της κοινοτικής οργάνωσης στην οποία η εκπροσώπηση και η διαμεσολάβηση μεταξύ κοινωνίας και κράτους παίρνουν άλλες μορφές, άλλα περιεχόμενα και νοηματοδοτούνται διαφορετικά σε σύγκριση με ό,τι συμβαίνει στο δυτικού τύπου ελληνικό κράτος.

Αυτές οι παραδόσεις δεν εξαφανίζονται στην Ελλάδα. Αντίθετα επιβιώνουν, τόσο σε ορισμένες από τις πτυχές της συνδιαλλαγής των προσφύγων με το κράτος, όσο και στις αντιλήψεις και τον προσφυγικό λόγο για το κράτος. Όπως είδαμε στην ενότητα σχετικά με την πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων, πολλά από τα πρόσωπα που έπαιξαν κομβικό ρόλο ήταν παλιοί παράγοντες της κοινοτικής εξουσίας στη Μικρά Ασία. Η σύλλογοι και τα σωματεία των προσφύγων ήταν μια διαδεδομένη πρακτική στη Μικρά Ασία, η οποία αναπτύχθηκε και πήρε χαρακτηριστικά συλλογικής δράσης στην Ελλάδα, όπου συναντήθηκε με αντίστοιχες προϋπάρχουσες πρακτικές. Τέλος, στον προσφυγικό λόγο συναντάμε μια έντονη προσωποκεντρική αντίληψη για το κράτος, η οποία ταυτίζει τους θεσμούς με τα άτομα που καταλαμβάνουν θέσεις μικρής ή μεγάλης εξουσίας. Να σημειωθεί βέβαια ότι και στην Ελλάδα τα πρόσωπα είχαν τεράστια σημασία. Το ελληνικό πολιτικό σύστημα δεν βασιζόταν κατά κύριο λόγο στη λειτουργία κομμάτων αρχών, ενώ ο κρατικός μηχανισμός δεν ήταν διόλου απρόσωπος.

Συνοψίζοντας, οι προνοιακές πολιτικές σε σχέση με τους πρόσφυγες, η συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας και η διαμόρφωσή της προσφυγικής ιδιότητας του πολίτη ήταν αλληλένδετες διαδικασίες. Τις διαπερνάει το κοινό μοτίβο της συνύπαρξης του κρατικού τομέα και των «από τα πάνω» πολιτικών με τις «από τα κάτω» συσσωματώσεις και πρακτικές. Η συνύπαρξη των δύο δεν είναι πάντα αρμονική ούτε πάντα συγκρουσιακή. Το κράτος θέτει μεν το πλαίσιο στο οποίο η κοινωνική ζωή οργανώνεται, αλλά στη συνέχεια η εμπρόθετη δράση των υποκειμένων αναδιαπραγματεύεται διαρκώς τα όρια αυτού του πλαισίου, πράγμα που άλλοτε οδηγεί σε αντιπαράθεση και άλλοτε σε συνδιαλλαγή και συμβιβασμό. Η στέγαση των προσφύγων και ο το ευρύτερο αστικό τοπίο διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται διαρκώς από αυτήν τη διαδικασία. Υπό αυτήν την έννοια, η διάκριση μεταξύ κρατικού και κοινωνικού δεν είναι ούτε στατική ούτε απόλυτη. Αντίθετα είναι δυναμική και μεταβάλλεται διαρκώς, υπαγόμενη στους συσχετισμούς και τις ανάγκες της κάθε ιστορικής συγκυρίας.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», στο Αβδελά, Έφη, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σελ. 11-38
- Αβδελά, Έφη, Ραϋμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρής, Μενέλαος Χαραλαμπίδης, (επιμ.), *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο, μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017
- Αβδελά, Έφη, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015
- Αλιβιζάτος, Μπάμπης Β., *Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξή της*, Αθήνα 1939
- Αναγνωστοπούλου, Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αιώνας – 1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Πεδίο, Αθήνα, 2013
- Ανδριώτης, Νίκος, «Οι πρόσφυγες: η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 79-88
- Ανδριώτης, Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821 – 1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2020
- Αποστολόπουλος, Φώτης Δ., (επιμ.), *Η Έξοδος, τόμος Α΄, Μαρτυρίες από επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, 1980
- Βαρλάς, Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ. 175-184
- Γιαννακόπουλος, Γιώργος Α., «Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικό δοκίμιο», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα, 1992, σελ. 283-291
- Γιώτα, Μαρία Κ., *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2005
- Γκιζελή, Βίκα, «Επίταξις ακινήτων, κατοικούμενων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμοσίου, 11-12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1999, σελ. 69-87

- Γκιζελή, Βίκα, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων στη Πόλη». στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9 Αθήνα, 1992, σελ. 61-77
- Γκιζελή, Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1922-1930*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984
- Γούναρης, Βασίλης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2004, σ. 253-285
- Δαρδαβέσης, Θεόδωρος Ι., «Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου» στο *Ιατρικά Θέματα*, τεύχος 50, Ιατρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 49-55
- Δέλτσου, Ελευθερία, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική. Η δημόσια διαμόρφωση της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του '22 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Βασίλης Γούναρης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2004, σ. 253-285
- Ελεφάντης, Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Λιάκος, Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011, σελ. 191-201
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19ος αιώνας – αρχές 20ού)», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011, σελ. 25-53
- Εξερτζόγλου, Χάρης, *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μια κοινωνική πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19ου – αρχές 20ού αιώνα)*, Νεφέλη, Αθήνα, 2010
- Εξερτζόγλου, Χάρης, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στο μεσοπόλεμο», στο Αβδελά, Έφη, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2015, σελ. 217-236
- Θεοδώρου, Βασιλική, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: εμπλοκές και όρια», στο Αβδελά, Έφη, Ραϋμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρής, Μενέλαος Χαραλαμπίδης, (επιμ.), *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο, μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017, σελ. 233-257
- Ιωαννίδου, Ελένη, Jose Fischer Rodriguez (επιμ.), *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940)*.

- Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998
- Ιωαννίδου, Ελένη, «Συλλογική οργάνωση και σωματεία στην Καλαμαριά του Μεσοπολέμου (1920-1937)», στο Ιωαννίδου, Ελένη, Jose Fischer Rodriguez (επιμ.), *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998
- Κάλφα, Κωνσταντίνα, *Αυτοστέγαση τώρα! Η αθέατη πλευρά της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Futura, Αθήνα, 2019
- Καραβάς Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9 Αθήνα, 1992, σελ. 135-156
- Καραδήμου – Γερολύμπου, Αλέκα, «Πόλεις και Ύπαιθρος. Μετασηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ο.π.*, σελ. 59-105
- Κατσάπης, Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ. 104-126
- Κατσάπης, Κώστας, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού Αθήνα, 2007, σελ. 41-73
- Κατσάπης, Κώστας, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Τζεδόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007, σελ. 127-147
- Κατσάπης, Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Λιάκος, Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011, σελ. 125-169
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Η Έξοδος, τόμος Γ΄, Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2013
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Η Έξοδος, τόμος Ε΄, Μαρτυρίες από τον δυτικό παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2016
- Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μετάφραση Φιλοκτήτης Βεϊνόγλου, Μαρία Βεϊνόγλου, Τροχαλία, Αθήνα, 1997
- Κοντογιώργη, Έλσα, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία, 1922-1930», στο *Δελτίο*

- Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ. 9 Αθήνα, 1992, σελ. 47-59
- Κοντογιώργη, Έλσα, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ 101-118
- Κουλούρη, Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1022)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, 1997
- Κυραμαριού, Ελένη, *Δραπετσώνα, 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 2019
- Κυριόπουλος, Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2008
- Κωστής, Κώστας, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ. 9* Αθήνα, 1992, σελ. 31-46
- Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός επικοινωνισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2013
- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016
- Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα, 2019
- Λιάκος, Αντώνης, *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011
- Μαραβελάκης, Μάξιμος, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1955
- Μαραβελάκης, Μάξιμος, Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ., «Μεταξύ δύο πολέμων, πολιτική ιστορία 1922-1940», στο Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 9-32
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ., *Μετά το 1922, η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα, 2017
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ., «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ. 9*, Αθήνα, 1992, σελ. 9-12
- Μηλίτση – Νίκα, Αναστασία, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου – Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης, από το αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ. - Αρχαία

- Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα, 2008
- Μιτζάλης, Νίκος Β., *Παραγωγή κατοικίας και αστικός χώρος τον Μεσοπόλεμο*, Futura, Αθήνα, 2008
- Μιτζάλης, Νίκος Β., *Προσφυγικά. Η συνοικία της σιωπής στην Πάτρα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Πελοπόννησος, Πάτρα, 2014
- Μιχελή, Λίζα, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός: από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Δρώμενα, Αθήνα, 1992
- Μόργκενταου, Χένρι, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922: το έπος της εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα, 1994
- Μπακάλμπασης, Αναστάσιος, *Το προσφυγικό ζήτημα*, Αθήνα, 1923
- Μπαλαμπανίδης, Δημήτρης, Κυριάκος Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές επιβίωσης», στο Αβδελά, Έφη, Ραϋμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρή, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο, μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017
- Μπαλτά, Ευαγγελία, «Καραμανλίδικος τύπος (Σμύρνη 1845-Αθήνα 1926)», στο Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος, 1784 έως σήμερα, ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, 23025 Μαΐου, 202, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005, σελ. 118-125
- Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Πρακτικά επιστημονικού συμπίσιου 11-12 Απριλίου 1997, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 7ος, Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003
- Πετμεζάς, Σωκράτης Δ., «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Τόμος, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, μέρος 1ο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σελ. 189-249
- Πετμεζάς, Σωκράτης Δ., *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το Μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Εστία, Αθήνα, 2016
- Πρωτονοτάριος, Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1926

- Σιδερή, Μαρία, *Οι σύλλογοι ως φορείς της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογία στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Το παράδειγμα του Συλλόγου Μικρασιατών «Η Ανατολή» και η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στη Μικρά Ασία*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 2003
- Σταματόπουλος, Δημήτρης, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Λιάκος, Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Νεφέλη, Αθήνα, 2011, σελ. 55-100
- Τζεδόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2007
- Τούση, Ευγενία Δ., *Ο αστικός χώρος ως πεδίο μετασχηματισμών υπό το πρίσμα του προσφυγικού ζητήματος. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής Αθήνας – Πειραιά*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2014
- Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012
- Χατζιωσήφ, Χρήστος, *Η Γηραιά Σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993
- Χατζιωσήφ, Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Τόμος, Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940, μέρος 1ο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σελ. 9-57
- Allen, Judith, James Barlow, Jesús Leal, Thomas Maloutas, Liliana Padovani, *Housing and Welfare in Southern Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, 2004
- Balta, Evangelia, Aytek Soner Alpan (επιμ.), *Muhacirname, Poetry's Voice for the Karamanlides Refugees*, Istos, Istanbul, 2016
- Birn, Donald S., *The League of Nations Union, 1918-1945*, Clarendon Press, 1981
- Brown, Wendy, «Finding the Man in the State», στο *The Anthropology of the State. A Reader*, Blackwell Publishing, 2006, σελ. 187-210
- Burgel, Guy, *Αθήνα. Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα, 1976
- Ellis, Charles H., *The origin, structure and working of the League on Nations*, Riverside Press, Cambridge, 1928
- Fawcett, James T., «Networks, linkages, and migration systems», στο *International Migration Review*

23, 1989, σελ. 671-680

Gupta, Akhil, «Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State», στο , *The Anthropology of the State. A Reader*, Blackwell Publishing, 2006, σελ. 211-242

Gurak, Douglas T., Caces Fe, «Migration networks and the shaping of migration systems» στο Mary Kritz, Lin Lean Lim, Hania Zlotnik (επιμ.), *International Migration Systems: A Global Approach*, Clarendon Press, Oxford, 1992, σελ. 150-176

Henig, Ruth, *The Peace that never was: A History of the League of Nations*, Haus Publishing, London, 2019

Hirschon, Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006

Hugo, Graeme J., «Village-community ties, village norms, and ethnic and social networks: A review of evidence from the Third World», στο Gordon F. DeJong, Robert W. Gardner (επιμ.), *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*, Pergamon Press, New York, 1981, σελ. 186-225

Leontidou, Lila, *The Mediterranean city in transition, social change and urban development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990

Llewellyn – Smith, Michael, *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2009

Mayo, Marjorie, *Communities and Caring: The Mixed Economy of Welfare*, St. Martin's Press, London, 1994

Mazower, Mark, «The refugees, the crisis and the collapse of venizelist hegemony, 1929-1932», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τόμος 9ος, Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, 1992, σελ. 119-134

Morgenthau, Henry, *I was sent to Athens*, Νέα Υόρκη, 1929

Mitchell, Timothy, «Society, Economy and the State Effect», στο *The Anthropology of the State. A Reader*, Blackwell Publishing, 2006, σελ. 160-186

Powell, Martin, (επιμ.) *Understanding the Mixed Economy of Welfare*, Policy Press, Bristol, 2007

Sharma, Aradhana, Gupta, Akhil, «Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization», στο Sharma, Aradhana, Gupta, Akhil (επιμ.), *The Anthropology of the State. A Reader*, Blackwell Publishing, 2006, σελ. 1-41

Sharma, Aradhana, Gupta, Akhil (επιμ.), *The Anthropology of the State. A Reader*, Blackwell Publishing, 2006

Societe des Nations, *L'etablissement des refugies en Grece*, Γενεύη, 1926

Taylor, Edward J., «Differential migration, networks, information and risk», στο Oded Stark (επιμ.), *Research in Human Capital and Development, Vol. 4, Migration, Human Capital, and Development*, JAI Press, Greenwich, 1986, σελ. 147-171

Walters, F. P., *A History of the League of Nations*, Oxford University Press, London, 1952

Πηγές

Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη

Εφημερίδα Παμπροσφυγική

Εφημερίδα Προσφυγική Φωνή

Εφημερίδα Προσφυγικός Κόσμος

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

Ψηφιακό Ανθολόγιο «Πρόσφυγες: Η υποδοχή τους στην Ελλάδα 1821-1989»

Ψηφιακό Αρχείο «Ελευθέριος Βενιζέλος», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών,
(<http://venizelosarchives.gr/index.asp>)